

## **ONTE, HOXE E MAÑÁ DO DEREITO DO TRABALLO \***

LUIS ENRIQUE DE LA VILLA GIL

Catedrático Emérito de Dereito do Traballo e da Seguridade Social  
Universidade Autónoma de Madrid  
Socio Consultor do Despacho Roca Junyent  
[lev@abogadosvs.com](mailto:lev@abogadosvs.com)

FIN DO TRABALLO!

INSULTO Á INVENCIBLE

INTELIXENCIA.

*307 haikus* (O Espolón Aceso), 2017.

### **RESUMO**

Neste artigo abórdanse os principais fitos do Dereito do Traballo ao longo dos tempos. Desde as principais normas do Onte, centradas no avance cara ao desexado logro dunha lexislación social protectora, afianzada sobre un conxunto de principios esenciais que perduran nos nosos días, ata a creación dunha Administración laboral e a designación duns xuíces especializados na rama social do Dereito. Do Hoxe resáltase o importante papel dos Dereitos fundamentais como instrumento que modula a interpretación e o alcance das normas, que, xunto co importante labor da xustiza europea, permite avanzar cara ao camiño cara á consecución dun traballo “decente”. Como principais cuestións que expón o Mañá, aparecen os chamados “inimigos do benestar”. Algúns deles son vellos coñecidos, como a crise económica e a economía mergullada. Outros, aparecen como novas realidades e, ao

---

\*Segunda versión do Relatorio impartido, baixo o título *Extinción del Derecho del Trabajo?*, no Encontro coa Sala Cuarta do Tribunal Supremo e cos Presidentes das Salas do Social dos Tribunais Superiores de Xustiza e da Audiencia Nacional. Santander, 21 de maio de 2018.

mesmo tempo, como novas ameazas; é o caso da globalización, as plataformas dixitais, ou a robótica. Ademais, o futuro expón a gran dúbida metodolóxica sobre a posible transformación do Dereito do Traballo nun Dereito da actividade profesional.

**Palabras chave:** Dereito do traballo, protección social, principios, actividade profesional, dereitos fundamentais.

## RESUMEN

En este artículo se abordan los principales hitos del Derecho del Trabajo a lo largo de los tiempos. Desde las principales normas del Ayer, centradas en el avance hacia el deseado logro de una legislación social protectora, afianzada sobre un conjunto de principios esenciales que perduran en nuestros días, hasta la creación de una Administración laboral y la designación de unos jueces especializados en la rama social del Derecho. Del Hoy se resalta el importante papel de los Derechos fundamentales como instrumento que modula la interpretación y el alcance de las normas, que, junto con la importante labor de la justicia europea, permite avanzar hacia el camino hacia la consecución de un trabajo "decente". Como principales cuestiones que plantea el Mañana, aparecen los llamados "enemigos del bienestar". Algunos de ellos son viejos conocidos, como la crisis económica y la economía sumergida. Otros, aparecen como nuevas realidades y, al mismo tiempo, como nuevas amenazas; es el caso de la globalización, las plataformas digitales, o la robótica. Además, el futuro plantea la gran duda metodológica sobre la posible transformación del Derecho del Trabajo en un Derecho de la actividad profesional.

**Palabras clave:** Derecho del trabajo, protección social, principios, actividad profesional, derechos fundamentales.

## ABSTRACT

This paper addresses the main milestones of Labor Law throughout the ages. From the main rules of Yesterday, focused on the advance towards the desired achievement of

a protective social legislation, based on a set of essential principles that remain in our days, until the creation of a Labor Administration and the appointment of specialized judges in the social branch of Law. Del Hoy highlights the important role of Fundamental Rights as an instrument that modulates the interpretation and scope of the rules, which, together with the important work of European justice, allows us to move towards the path towards achieving "decent" work. As the main questions posed by Tomorrow, the so-called "enemies of well-being" appear. Some of them are old acquaintances, like the economic crisis and the submerged economy. Others appear as new realities and, at the same time, as new threats; This is the case of globalization, digital platforms, or robotics. In addition, the future raises the great methodological doubt about the possible transformation of Labor Law into a right of professional activity.

**Key words:** Labour law, social protection, principles, professional activity, fundamental rights.

## SUMARIO

A) O ONTE. a) A burguesía inviste en protección social. b) Lexislación protectora e os seus principios. c) Administración laboral e xuíces especialistas. B) O HOXE. d) Todo igual, máis a lombeirada dos Dereitos fundamentais. e) Do traballo "escravo" ao traballo "decente". f) A xustiza europea espreme as palabras. C) O MAÑÁ. g) O mito das vacas gordas: existiu algunha vez un Dereito do traballo paradigmático?. h) Os inimigos do benestar: crise, economía mergullada, globalización, plataformas dixitais, robótica ... i) Unha de cal e outra de area: é solución un Dereito da actividade profesional? E España que?.  
Bibliografía recomendada

## A) O ONTE

### a) A burguesía inviste en protección social

1. Nun momento histórico, coincidente con mediados do século XIX, a burguesía decidiu realizar un investimento en

paz social, obsequiando unha protección imprevisible aos traballadores. Do altísimo número de testemuños escritos, quizá ningún tan expresivo como a Circular do 19 de xaneiro de 1856, do ministro da Gobernación ao gobernador civil de Málaga, con motivo dos graves efectos dunhas inundacións na provincia:

*... convén que V.S. excite o celo patriótico desa Deputación provincial e das corporacións municipais da súa xurisdición para que cada cal, dentro dos límites que a lei prescribe e os seus recursos lle permitan, procure empregar, dende logo en traballos útiles, o maior número de xornaleiros posibles, coidando de limitar o salario ao indispensable para que o traballador poida sufragar as súas primeiras necesidades. Só nesta última circunstancia poderá conseguirse que tanto o Goberno de S.M., que se ocupa sen levantar man de encontrar medios para proporcionar traballo ás clases pobres, como as corporacións provinciais e municipais, logren ocupar o gran número de brazos que o temporal deixa ociosos; pero, aínda así, é necesario que V.S. faga comprender ás clases acomodadas canto é o seu interese ben entendido está que, sacrificando agora algunhas pequenas sumas en proporcionar ocupación aos pobres, economicen á sociedade e a si propios a dura necesidade de reprimir ou castigar excesos a que a falta de traballo serve de panca ou de protesta ...*

Dende logo non se trataba de protexer o adecuado ou suficiente, senón só o imprescindible –salario de subsistencia ou lei do bronce dos economistas clásicos- para desarmar as accións revolucionarias, xa daquela visibles. Unha protección que se iniciou, en canto ás medidas de seguridade e hixiene, co Real decreto do 4 de xullo de 1825 na minería. Ese mesmo propósito inspira a que se considera primeira lei obreira do capitalismo español, do 24 de xullo de 1873, que obriga aos titulares dos establecementos industriais e mineiros a dotarse dunha caixa de primeiros auxilios e a celebrar contratos de asistencia con médicos-cirurxiáns para atender os accidentes desgraciados que por

efecto do traballo poidan ocorrer. Medidas similares contéñense nos ferrocarrís e na contratación das obras públicas. Difícil sería negar a vontade proteccionista destas disposicións legais, referencia explícita en numerosas Leis, así a de Accidentes de traballo do 30 de xaneiro de 1900, a pedra angular no nacemento da lexislación laboral española:

*... “despois do descanso semanal, que restaura as forzas do obreiro consumidas en seis días de labor incesante, e da protección que a menor idade e a debilidade do sexo esixiron do lexislador en todos os países cultos, ningún aspecto de máis vital interese ofrece a situación do obreiro na industria moderna que o que se relaciona cos accidentes a que constantemente se acha exposto ao utilizar os poderosos auxiliares que presta á produción o non interrompido adianto da Mecánica, a Física e as Química ... medidas chamadas a mellorar dun modo extraordinario a situación das clases máis dignas de protección e auxilio e a cimentar sobre bases máis firmes e seguras as relacións de harmonía entre aquelas e a dos capitalistas e empresarios que xa en gran número veñen espontaneamente exercendo respecto dos seus obreiros os altos deberes do padroado voluntario, e cuxa nobre misión, facéndoa extensiva a todos, debe consagrar unha prudente e acertada lexislación”*  
... (Exposición de Motivos do Proxecto de Lei presentado ás Cortes polo ministro da Gobernación, Gaceta 5 de decembro de 1899).

Esta vontade protectora maniféstase en disposicións legais posteriores, das que é boa mostra a creadora do Instituto de Reformas Sociais,

*... “no Ministerio da Gobernación, que estará encargado de preparar a Lexislación do Traballo no seu máis amplo sentido, coidar da súa execución, organizando para iso os necesarios servizos de inspección e estatística, e favorecer a acción social e gobernativa en beneficio da mellora e benestar das clases obreiras”* (art. 1 do Real decreto do 23 de abril de 1903, Gaceta 30 de abril).

e combínase en ocasións coa relixión e mesmo, precozmente, coa necesidade de conciliar o traballo e a vida familiar:

*... "a observancia do precepto de santificar as festas é un deber de cuxo cumprimento non cabe prescindir en maneira algunha, os sentimentos relixiosos que a nosa existencia nacional atesoura non permiten que España sexa neste punto excepción lamentable respecto a outros países" ... (Real orde do 26 de marzo de 1884, Gaceta 27 marzo) ... "outorgarase ao operario a quen non corresponda descansar en domingo ou día festivo o tempo necesario para o cumprimento dos seus deberes relixiosos" (art. 1, parágrafo cuarto, da Lei do 3 de marzo de 1904, Gaceta 4 marzo, de descanso dominical) ... "o descanso semanal representa para cantos viven do traballo, máis que o repouso físico, unha condición indispensable para a vida de familia. Mirado dende o punto de vista nacional é, ademais, un medio poderoso de civilización e cultura" ... (Circular do 26 de xuño de 1902, Gaceta 27 xullo, sobre a dificultade de xeneralizar o descanso semanal).*

2. No ano 1931, a finalidade protectora alcanza recepción constitucional e pseudo-constitucional en 1938. Así mesmo, é unha constante na xurisprudencia social.

*... "o traballo, nas súas diversas formas, é unha obrigaón social, e gozará da protección das leis. A República asegurará a todo traballador as condicións necesarias dunha existencia digna" ... (art. 46, parágrafos primeiro e segundo, inciso primeiro da Constitución da República Española do 9 de decembro de 1931, Gaceta 10 de decembro) ...*

*... "o Estado valora e exalta o traballo, fecunda expresión do espírito creador do home e, en tal sentido, protexerá coa forza da lei, outorgándolle as máximas consideracións e facéndoo compatible co cumprimento dos demais fins individuais, familiares e sociais" (Declaración I.4 do Foro do Traballo do 9 de marzo de 1938, BOE 10 marzo).*

*... "as leis sociais, polo seu carácter tutelar e de caridade cristiá, deben interpretarse ... en favor dos traballadores" (SS.TS. 21 de marzo de 1914, 6 de febreiro, 30 de marzo e*

7 de abril de 1927, *apud*. Eugenio Pérez Botija, *Derecho del Trabajo*, 1947, p. 150, nota 68).

Con todo, poucas dúbidas caben de que o verdadeiro propósito (*finis operis*) desta protección non foi o benestar dos obreiros, senón o instrumento (*finis operantis*) de conseguir a paz social no desenvolvemento das relacións laborais, unha distinción coñecida por explotados e explotadores; ninguén se chamaba a engano, todos sabían que as reformas sociais non resolverían os problemas da distribución da riqueza e nin sequera das rendas, pero si podían neutralizar os brotes revolucionarios e suavizar os conflitos e, á vez, evitar que as melloras das condicións dos traballadores dependesen de actitudes heroicas e do risco da propia vida. O catedrático e político krausista Gumersindo DE AZCÁRATE (1840-1917), futuro presidente do Instituto de Reformas Sociais, e falecido logo na súa sede coas botas postas, explicáboo con palabras que se converterían en cita obrigada ata hoxe:

*... as leis chamadas obreiras ou sociais son expresión, máis ou menos afortunada, da aspiración, do desexo de resolver a antítese existente entre o dereito privado e o público ... de emprender, en fin, o lento camiño das reformas para evitar o violento das revolucións* (no libro *Alcance y significado de las llamadas leyes obreras*. Madrid, Sucesores de Rivadeneyra, 1893, p. 7) ...

Do lado obreiro, é revelador o texto elaborado pola Federación Obreira de Sabadell para xustificar a súa participación na Xunta Local de Reformas Sociais da cidade:

*... "non esperamos que estes gobernos promulguen leis que saquen ao obreiro do poldro en que o capital o ten supeditado; antes ao contrario, procurarán retelo no statu quo patronal. Con todo o obreiro non debe rexeitar de plano este apoio, esta especie de cable salvador que recoñece e ampara en parte os seus sacratísimos dereitos, que antes estaban a mercé e capricho dos patróns, sen que puidese legalmente reclamar contra o abuso, como hoxe pode facerse ao amparo da lei. Sen unha lei reguladora das*

*condicións de traballo, o obreiro, sometido ao capricho patronal, continuará sendo unha cousa, unha besta de carga, explotada en beneficio do capital; un limón que se espreme mentres saca zume e logo se tira como inútil. Contra a conciencia de roca da maioría dos capitalistas, e para acalar os xustos clamores do traballador, o Goberno deu a Lei de reformas sociais; deficiente, seguramente, pero que, se se cumprisen os seus preceptos, moito adiantaría o obreiro na súa redención social* (da revista *El Trabajo*, Sabadell, 84, 12 de decembro de 1903, pp. 1-2) ...

3. Algúns anos despois, o sucesivo presidente das Salas do Social e do Civil do Tribunal Supremo, Demófilo DE BUEN (1890-1946), valoraba así os obxectivos do Código de Traballo de 1926:

*... "non son a utilidade de determinadas persoas, nin sequera dunha clase, senón o interese colectivo, que persiga unha máis xusta regulación nas relacións entre capital e traballo para asegurar a paz social"* (no *Prólogo aos Comentarios ao Código de Traballo do Xuíz do Tribunal Industrial de Sevilla*, Salvador Alarcón Horcas, editorial Reus, tomo I, 1927, p. XVI).

A lexislación laboral non facía máis que crecer, pero a esa manifestación principal do proteccionismo obreiro íanse engadir outras tres accións identitarias do Dereito do Traballo: a formulación de principios interpretativos e aplicativos daquela, a creación de órganos administrativos dedicados a controlar o cumprimento desas leis e a separación, respecto de a xurisdición ordinaria, dunha xurisdición especializada para o coñecemento dos conflitos laborais. Eses catro elementos aglutinados identificaron o novo Dereito do traballo, bautizado pluralmente pero definido sempre como o dereito protector da clase traballadora.

## **b) Lexislación protectora e os seus principios**



1. Unha quincena de leis conforman o Dereito do Traballo que chega á actualidade nos aspectos identitarios, coas actualizacións propias de cada xornal histórico.

-A Lei do 30 de xaneiro de 1900 (Gaceta 31), de accidentes de traballo, facilita prematuramente os conceptos de obreiro, patrón, contrato de traballo, salario, irrenunciabilidade e xustiza gratuíta, merecendo a honra de converterse na máis importante disposición normativa para singularizar o Dereito do Traballo no bloque do ordenamento xurídico. O obreiro defínese en función dos, por min chamados, "presupostos substantivos" (manualidade, habitualidade, remunerabilidade e alleidade) e do "orzamento adxectivo" da inclusión expresa (aprendices) ou da exclusión expresa (servidores domésticos). O orzamento da dependencia ou subordinación aparece por vez primeira no Regulamento da Lei de condicións de traballo de mulleres e menores, aprobado por Real decreto do 13 de novembro de 1900 (Gaceta 15 e 16 novembro), ao definir ao patrón como "*o que contrate por salario o aproveitamento de servizos persoais para un traballo cuxa dirección e vixilancia se reserva*". Os presupostos substantivos de manualidade e habitualidade irán desaparecendo progresivamente e o da voluntariedade presúmese como propio da institución contractual.

-O Real decreto do 19 de abril de 1905 (Gaceta 22 abril), aproba o Regulamento da Lei do descanso dominical do 3 de marzo de 2004 (Gaceta 4 marzo), e define por vez primeira o traballo por conta allea como ... "*o que se realiza por orde dun terceiro, sen máis beneficio para o que o executa que o xornal que reciba*".

-A Lei do 27 de abril de 1909 (Gaceta 28 abril), de folgas e coligacións, establece o dereito dos traballadores e empregadores ... "*para os efectos dos seus respectivos intereses*" e, dende ese momento, á protección pública (heterodefensa) engádense dispositivos de protección

privada (autodefensa). Completa a Lei anterior, a do 19 de maio de 1909 (Gaceta 20 maio) de Consellos de Conciliación e Arbitraje Industrial, para a solución amigable dos conflitos colectivos.

-Con precedentes normativos que se remontan a 1902, o Real decreto do 3 de abril de 1919 (Gaceta 4 abril), sobre xornada máxima legal, anticipándose ao Convenio nº 1 da OIT, do mesmo ano, implantou a de oito horas en toda clase de traballos, o que deu lugar a un cruzamento de frases memorables. Os empresarios acusaron o Goberno de transmitir ao país unha "herdanza lamentable" en tanto que o Conde de Romanones, con voz gubernamental, acusáballes de "cegueira por mor da súa cobiza".

*... S.M. El-Rei (q.D.g.), e no seu nome a Raíña Rexente do Reino, servíuse dispoñer que a duración do traballo equivalente ao xornal establecido como ordinario en todos os establecementos da Facenda Pública sexa de oito horas, e cando s e exceda dese límite se pague, por cada hora de aumento, unha oitava parte máis do xornal estipulado" [Real orde do 11 de marzo de 1902 (Gaceta 17 marzo)].*

-O Decreto-lei do 23 de agosto de 1926 (Gaceta 1, 2 e 3 setembro), aprobatorio do Código de traballo, dedica os seus catro libros ao Contrato de traballo (I), ao Contrato de aprendizaxe (II), aos Accidentes de traballo (III) e aos Tribunais industriais (IV). Salvo o libro I, os restantes son simplemente recompilatorios da lexislación precedente. Pola súa banda, o libro I regula, por vez primeira, de modo sistemático, o contrato de traballo, mérito minguado pola técnica menor que o preside, empeorando ostensiblemente os Proxectos de Lei sobre o devandito contrato elaborados polo Instituto de Reformas Sociais dende 1906, ningún dos cales conseguiu prosperar, aínda que serviron logo de inspiración á Lei de contrato de traballo de 1931.

*... "déusenos un Código que non é un Código, e cuxo mérito maior será -se o consegue- ter unha vida efémera, por excitar o desexo dun verdadeiro código máis completo, máis*

*audaz e máis sensible ás inquietudes do noso tempo”... [Demófilo DE BUEN (1890-1946), ob. cit, p. XVI].*

Efectivamente, a vixencia do seu libro I foi efémera, derogado cinco anos despois da súa entrada en vigor. No seu art. 11 distinguía a contratación “*sen tempo fixo, por certo tempo e para obras ou servizo determinado*” e os arts. 18 a 23 taxaban os motivos polos cales o contrato podía suspenderse ou extinguirse, fixando o prazo de tres anos para a prescrición das accións derivadas do contrato de traballo (art. 8). A Lei do 10 de maio de 1908 (Gaceta 20 maio), de tribunais industriais, establecera a presunción *iuris tantum* de existencia de contrato de traballo ... “*entre todo aquel que dá traballo e o que o presta*”, incorporándose o precepto a este libro I do Código.

-A Lei do 21 de novembro de 1931 (Gaceta 22 novembro), de Contrato de Traballo, perfecciona os conceptos de traballador e de empregador, propiciando unha considerable expansión do ámbito subxectivo da lexislación laboral. Elimina os anteriores presupostos substantivos de habitualidade e de manualidade -incluíndo expresamente os traballadores intelectuais-, e fixa como tales a remunerabilidade (art. 1), a dependencia (arts. 1 e 2) e a alleidade (art. 2), presumindo de novo a voluntariedade. De enorme relevancia, pola súa precisión, é a achega do concepto técnico de alleidade, desaparecido comprensiblemente na longa etapa do franquismo pola súa filiación inequivocamente marxista ... “*o produto do traballo contratado pertencerá ao patrón, a quen o traballador transferirá todos os seus dereitos sobre aquel polo feito mesmo do contrato*” (art. 23). Sobre esta definición, e sen apenas citala, a doutrina fixo as súas propias versións. Primeiro os meus mestres, Gaspar BAYÓN (1910-1979) e Eugenio PÉREZ BOTIJA (1910-1966), dirán que traballar por conta allea é igual a eximirse dos riscos da explotación na que se insire a actividade do traballador; e logo Manuel

ALONSO OLEA (1924-2003) troca habilmente o risco do traballo polos froitos do traballo. Ambas son as dúas construcións máis celebradas, acollidas pola xurisprudencia e fonte sen termo dos mil e un matices que, como ocorre na arte musical, se converten en variacións sobre o mesmo tema.

Á vez, a LCT/31 reformula a lista das inclusións (art. 6) e das exclusións (arts. 2, parágrafo segundo, 7 e 8), iniciándose unha xurisprudencia expansiva que non exclúe da condición de traballador nin a aquel que dispón de accións da sociedade para a que traballa (S.TS de 6 outubro de 1917, Gaceta 16 febreiro), nin ao que participa nos seus beneficios (S.TS do 22 de xuño de 1927, Gaceta de 19 novembro). Fixa a Lei o sistema de fontes das relacións laborais, xerarquizando de máis a menos as disposicións legais, as bases de traballo, os pactos colectivos e a vontade individual das partes, cada unha delas necesariamente respectuosa da anterior xerárquica (arts. 9 e 12), regulando con algún detalle os pactos colectivos (arts. 9, 3º e 12), non modificables por folga ou *lock-out* durante a súa vixencia, salvo autorización expresa do Ministerio de Traballo (arts. 12, parágrafo final e 91, parágrafo segundo). En canto á duración, pode celebrarse o contrato por tempo indefinido, por certo tempo, ex profeso ou tácito, ou para obra ou servizo determinado (art. 21, parágrafo primeiro), situando estas formas ao mesmo nivel de normalidade. Establécese, por vez primeira, o dereito a unha vacación anual mínima de sete días laborables retribuídos (art. 56).

-A Lei do 9 de decembro de 1931 (Gaceta 10 decembro), aproba a Constitución da II República, con innovacións sociais de importancia no constitucionalismo español, postas de relevo polos historiadores, por exemplo, Santos JULIÁ DÍAZ (1940):

*... os constituíntes non miraron tanto cara atrás en busca de inspiración, como cara aos lados en busca de modelo. Por iso, e aínda que é habitual situar a Constitución da República na liña das Constitucións progresistas do século XIX, como culminación dun traxecto que dende 1812, con breves paradas en 1837 e 1869, quedou interrompido ... polas Constitucións de 1845 e 1876, é máis plausible situala no contexto europeo e mundial de entreguerras: debe máis ás Constitucións alemá de 1919, austríaca e checoslovaca de 1910 ou mexicana de 1917, que ás españolas ... Nada de estraño, pois, que políticos e intelectuais, nados ao redor de 1880, chegados á súa madurez cando España experimentaba os comezos da súa gran transformación social e cultural, pretendesen adecuar a estrutura política á nova sociedade instaurando un Estado democrático e social de dereito, sometido en toda a súa acción, no seu funcionamento e nas súas institucións a unha norma xurídica suprema" (apud, La Constitución de 1931, Iustel, 2009, pp. 74-75).*

Polo que respecta á área socio-laboral, constitucionalízase por vez primeira en España o dereito de sindicación, separadamente do dereito de asociación (art. 39). E, ademais. declárase o acatamento ás normas universais do dereito internacional, incorporándoas ao dereito positivo (arts. 7 e 65); atribúese ao Estado a lexislación social, recoñecendo ás rexións autónomas a súa posible execución (art. 15, 1ª, parágrafo primeiro); constitucionalízase a función estatal de control das leis laborais (art. 15, 1ª, parágrafo segundo); recoñécese a igualdade de trato dos españois calquera sexa a súa residencia (arts. 2 e 17), sen discriminación por natureza, filiación, sexo, clase social, riqueza, ideas políticas ou crenzas relixiosas (art. 25, parágrafo primeiro); recoñécese o dereito para emigrar e inmigrar (art. 31, parágrafo segundo), a liberdade de elixir profesión e de industria e comercio (art. 34); prométese asistencia social aos enfermos e anciáns, á maternidade e á infancia (art. 43, parágrafo final); subordínase a riqueza aos

intereses da economía nacional, socialízase a propiedade e dispónse a intervención pública na explotación e coordinación de industrias e empresas cando así o esixa a racionalización da produción e os intereses da economía nacional (art. 44); declárase a obriga e o dereito ao traballo, para asegurar a cada traballador as condicións necesarias dunha existencia digna (art. 46, parágrafo primeiro e inciso primeiro do parágrafo segundo); prométese o ditado de lexislación social aseguradora sobre os casos de enfermidade, accidente, paro forzoso, vellez, invalidez e morte; regulación do traballo de mulleres e xuventude, protección especial da maternidade; regulación da xornada, salario mínimo e familiar, vacacións anuais remuneradas, participación dos obreiros na dirección, administración e beneficio das empresas e ... *“todo canto afecte a defensa dos traballadores”* (art. 46, parágrafo segundo, inciso segundo). Os comentaristas da época relativizaron a transcendencia destas promesas, por exemplo, o catedrático de Dereito Administrativo Antonio ROYO-VILLANOVA (1869-1958):

*... “este artigo contén declaracións teóricas que representan un bo propósito, pero que non encaixan no concepto normativo que deben ter os preceptos constitucionais. Se a República tivese medios legais e recursos financeiros para realizar todo o que neste artigo se promete, podería facelo aínda que a Constitución gardase silencio. E se a pesar desta declaración constitucional, a República non fai o que prometeu ou se atrasa na realización de tan xenerosos ofrecementos, non só queda en ridículo o precepto constitucional, senón que se produce o escepticismo na opinión pública e, o que é máis triste, o desalento e o pesimismo nas clases traballadoras. Unha das causas de que no noso país haxa máis anarquistas que en ningún outro sitio de Europa, é a facilidade con que os nosos políticos prodigan as promesas cando están na oposición, e a sinxela naturalidade con que se esquecen delas ao ocupar o poder, amparándose na fácil escusa das impurezas da*

*política ou das esixencias da realidade"* (apud. *La Constitución Española del 9 de diciembre de 1931. Glosas jurídicas y apostillas políticas*, 1934, p. 117).

-O Decreto do 9 de marzo de 1938 (BOE 10 marzo), aproba o Foro do Traballo, elevado en 1967 ao rango de Lei Fundamental do Reino. Impón o deber de traballar (I, 3 e 5) e o dereito ao traballo (I, 8), compromete ao Estado na protección e defensa do traballador (II.1, III.3 e XIV), recoñece o dereito a unha retribución mínima suficiente (III, 1), máis o subsidio familiar (III, 2), á información na empresa (III, 7), prevese a creación de "unha nova Maxistratura do Traballo" (VII), prométese a previsión social destinada a proporcionar ao traballador "a seguridade do seu amparo no infortunio" mediante un seguro total (X.1) e organízase un sindicato vertical público e mixto -obreiro-patronal- como instrumento ao servizo do Estado (XIII). Das moitas disposicións en desenvolvemento das súas Declaracións sobresaen o Decreto do 13 de maio de 1938 (BOE 3 xuño), creador da Maxistratura de Traballo -unha nomenclatura tomada da *Carta dei Lavoro* de 1927-, postas en funcionamento pola Lei do 17 de outubro de 1940 (BOE 3 novembro), a cargo de xuíces profesionais; o Decreto de 18 de agosto de 1947 (BOE 9 outubro), establecendo os Xurados de Empresa, como entidades de harmonía e de convivencia en empresas de 1.000 ou máis traballadores, sucesivamente reducido ata os 50 ou máis traballadores en 1971; o Decreto 55/1963, do 17 de xaneiro (BOE 19 xaneiro), fixando por vez primeira un salario mínimo interprofesional; o Decreto 1354/1962, do 20 de setembro (BOE 24 setembro) que, facendo encaixe de palillos, aproba un procedemento de formalización, conciliación e arbitraje de relacións colectivas de traballo, así como o Decreto 1384/1966, do 2 de xuño (BOE 14 xuño), establecendo as garantías dos traballadores con cargos electivos sindicais.

-A Lei do 16 de outubro de 1942 (BOE 23 outubro), de regulamentacións de traballo, cobre a ausencia de

convenios colectivos, encomendando ao Ministerio de Traballo o establecemento de condicións sistemáticas de traballo por ramas, subsectores profesionais ou empresas. Esas condicións mínimas ... *“son susceptibles de mellora por libre e espontánea determinación dos empresarios, feita figurar nos seus regulamentos de réxime interior ou nas relacións de traballo convidas co seu persoal”* ... (art. 11).

-O Decreto do 26 de xaneiro de 1944 (BOE 24 febreiro), aproba o libro I do texto refundido da Lei de contrato de traballo e, por vez primeira, enuncia explicitamente os catro presupostos substantivos determinantes da relación laboral -voluntariedade, remunerabilidade, dependencia e alleidade (arts. 1 e 2, parágrafo primeiro)-, ampliando e sistematizando o orzamento adxectivo das exclusións e inclusións (arts. 2, parágrafo segundo, 6, 7 e 8). A nova Lei toma como modelo a LCT/31, depurándoa dos preceptos incompatibles co nacionalsindicalismo, por exemplo, en canto a pactos colectivos, folga e *lock-out*, definición da alleidade etc. No demais, é respectuosa co modelo, por exemplo, en materia de duración do contrato de traballo, sen presumir a indefinición deste, que irá construíndo a xurisprudencia ante a limitación drástica e ilegal, nas regulamentacións de traballo, dos contratos por tempo certo ou para obra e servizo determinado.

-O Decreto-lei do 15 de febreiro de 1952 (BOE 1 marzo), impón responsabilidades de carácter civil e penal por incumprimento das leis laborais, proscribindo a cesión de traballadores entre distintos empregadores.

-A Lei do 24 de abril de 1958 (BOE 25 abril), de convenios colectivos sindicais, suple a inexistente inter-sindicalidade pola ficción da intra-sindicalidade, reiterando a natureza mínima e mellorable das normas laborais do Estado.

... *“as condicións de traballo fixadas en Leis, Decretos, Regulamentacións de Traballo, Ordes ministeriais e demais disposicións oficiais, así como as máis beneficiosas gozadas polos traballadores, poden ser completadas e melloradas*



*illadamente ou en conxunto mediante convenios colectivos sindicais ... as condicións de traballo que se estipulen nos devanditos convenios ... do mesmo xeito que as determinadas nas demais normas arriba mencionadas, terán o carácter de mínimas"* (art. 3, inciso primeiro).

-A Lei 56/1961, do 22 de xullo (BOE 24 xullo), de dereitos políticos, profesionais e de traballo da muller (BOE 24 xullo), suprime restricións e discriminacións baseadas en situacións sociolóxicas, desviándose da vontade nacionalsindicalista de ... "*librar á muller casada do taller e da fábrica*" (Foro do Traballo, II, 1, final).

-A Lei do 28 de decembro de 1963 (BOE 30 decembro), de Bases da Seguridade Social, dá o salto dun sistema inconexo de seguros sociais e profesionais, a un sistema de seguridade social, prohibindo o ánimo de lucro na xestión, pero sen atreverse a coordinalo coa sanidade e a beneficencia ou asistencia social., aínda que o anuncia como vontade de facelo.

... "*parece chegado o momento de operar o tránsito dun conxunto de Seguros Sociais a un Sistema de Seguridade Social* (Exp. Mot. I, 1, parágrafo segundo, inciso primeiro) ... o Goberno ditará "*as disposicións necesarias para coordinar as entidades e servizos da Seguridade Social cos que cumpran funcións afíns a aquela, de Previsión Social, de Sanidade Pública, Educación Nacional e Beneficencia ou Asistencia Social* (Base Preliminar, VII).

-O Decreto 907/1966, do 22 de abril (BOE 22, 23 abril e 30 maio), aproba a Lei articulada de Seguridade Social, en desenvolvemento das Bases de 1963, e inicia un camiño, non definitivamente culminado, de considerar conxuntamente as contingencias protexidas. No terreo conceptual define insuperablemente ao empregador - desterrando definitivamente a noción de 1900, sobrevivente ata entón-, baixo a influente tese de Alfred HUECK (1889-1975), sobre o concepto translativo do mesmo, afirmando

que ... *"é empresario, aínda que a súa actividade non estea motivada por ánimo de lucro, toda persoa natural ou xurídica, pública ou privada, por cuxa conta traballen as persoas incluídas no art. 61"*, é dicir, os traballadores e as persoas a eles asimiladas (art. 63.3).

2. Estas Leis , e as súas normas regulamentarias, son heterónomas, imperativas ou de dereito necesario, apenas sen espazo para as dispositivas. Os meus mestres, Gaspar BAYÓN CHACÓN (1910-1979) e Eugenio PÉREZ BOTIJA (1910-1966), diferenciaron dous niveis nesa natureza, o dereito necesario absoluto (o mandato da norma laboral é mínimo e máximo ao mesmo tempo) e o dereito necesario relativo (a norma laboral mínima permite unicamente modificacións *in melius* por normas legais ou por pactos, colectivos ou individuais). Tal natureza é indiscutible no nacemento da lexislación laboral, magnificándose a medida que se multiplicaban as normas laborais. Por iso é polo que resulte inadecuado improvisar como principio do Dereito do traballo o de norma mínima, que non podería operar como principio na aplicación ou interpretación da norma laboral, senón como substancia da norma laboral mesma, natureza incluso esaxerada polo esotérico Decreto 1522/1962, do 5 de xuño (BOE 13 xuño), para conciliar o disposto nas regulamentacións de traballo e nos convenios colectivos, afirmando que ... *"as normas estatais reguladoras do traballo por conta allea teñen sempre carácter mínimo obrigatorio"* (art. 1.1).

Nacente a lexislación laboral, dispónse, por exemplo, que a xornada de oito horas diarias ... *"entenderase sempre sen prexuízo de calquera outro réxime de xornada máis favorable para os traballadores, que establecese ou poida establecerse por disposición oficial ou mediante convenio entre obreiros e patróns"* [art. 3 Orde do 15 de xaneiro de 1920 (Gaceta 16 xaneiro), para a aplicación da xornada máxima], pero ... *"a redución da xornada non poderá ser*

*causa determinante dunha diminución correlativa dos salarios e remuneracións” (art. 4, parágrafo primeiro, id.).*

3. É erro grave -frecuente, con todo- identificar o “sentido protector” que inspira a creación e a natureza do Dereito do traballo cos “principios aplicativos e interpretativos” da lexislación laboral e, especialmente, co principio prol operario. Principios concretos, de enorme importancia práctica, pero sen forza para alterar as categorías substanciais do dereito común, un límite declarado precozmente pola xurisprudencia:

*... “que non cabe invocar ... a doutrina legal que cita o recurso ... relativa a que no Dereito social non poden aplicarse en termos absolutos os inflexibles e ríxidos principios que regulen no Dereito civil común as relacións e conflitos de índole meramente privada, pois aínda cando sexa un lugar común das doutrinas que inspiraron e deron vida ao modernísimo Dereito laboral, a desigualdade de condicións entre patrón e obreiro e a situación de inferioridade e falta de liberdade efectiva na que se acha este último colocado, hase de ter en conta que na actualidade dous poderosos correctivos coadxuvan a remediar este estado de cousas, primeiro a difusión de sindicación obreira, que deu aos traballadores forza suficiente para resistir a tiranía patronal, e segundo, o desenvolvemento da lexislación intervencionista do Estado, que precisamente tivo por norte restablecer nas relacións derivadas do traballo o equilibrio xurídico entre as dúas partes contratantes” ... [STS (S) 7 novembro 1933, RJ\1933\471]].*

O principio máis cedo regulado foi o de irrenunciabilidade dos dereitos, dende a Lei de Accidentes de Traballo do 30 de xaneiro de 1900, matizándose e ampliándose a partir desa data ... “*será nula e sen valor toda renuncia aos beneficios da presente lei e, en xeral, todo pacto contrario ás súas disposicións*” ... (art. 19).

Igualmente temperán foi o recoñecemento xudicial do principio prol operario, na súa dimensión de *in dubio pro operario*, esaxerando igualmente quen o axigantou e quen o minimizou. Aurelio DENDENTADO (1944) pensaba que podería dubidarse da existencia do principio como o enxeño de Enrique JARDIEL PONCELA (1901-1952) dubidaba de que algunha vez houbera en verdade once mil virxes ...

O principio de continuidade do contrato de traballo corre paralelo á súa regulación sistemática a partir do libro I do Código de Traballo de 1926 (arts. 18-22), seguido das Leis de Contrato de Traballo de 1931 (arts. 88 a 92) e de 1944 (arts. 76 a 81). O nacionalsindicalismo levouno mesmo ás súas Leis Fundamentais, comprometendo ao Estado para velar ... "*pola seguridade e continuidade no traballo*" (Declaración III.6 Foro do Traballo). En complemento da LCT/44, o Decreto do 26 de xaneiro de 1944 (BOE 7 febreiro), suxeitou a autorización administrativa as suspensións, cesamentos e modificación de condicións contractuais, xustificadas en conxunturas económicas adversas.

O principio da condición máis beneficiosa, consecuencia inmediata da natureza de normas mínimas das leis e regulamentos laborais, ten o seu reflexo na xerarquización das fontes das relacións de traballo, nas sucesivas Leis de contrato de traballo. A de 1931 dispón que as bases de traballo, por ramas ou sectores, se supediten ás disposicións legais; os pactos colectivos, ás bases e ás disposicións legais; e o contrato de traballo aos pactos colectivos, ás bases e ás disposicións legais (arts. 9 a 12). Un esquema que mantén a de 1944 (art. 9), con exclusión dos pactos colectivos. Aínda que ambas as leis prevén a nulidade simplemente parcial do contrato de traballo, cando este infrinxe dita xerarquía, aceptando a substitución das cláusulas contractuais nulas con vixencia das restantes, e respectando ademais as retribucións polo traballo

efectivamente realizado (arts. 13 LCT/31 e 10 LCT/44). A xurisprudencia consagrou a condición máis beneficiosa nos anos cincuenta do pasado século, tanto a social como a contencioso-administrativa, reafirmándose de novo ao recuperarse a negociación colectiva por Lei do 24 de abril de 1958 (art. 3).

... *“non é válida a cláusula contractual que prexudica dereitos establecidos no seu favor por lei, bases ou pactos”* [S.TS (S) 8 xullo 1933].

... *“é principio básico do Dereito laboral, que lle configura como tuitivo dos traballadores, que calquera condicións máis beneficiosas que as estritamente esixibles segundo a normativa aplicable, que as empresas outorguen ou recoñezan de feito, se incorporen ao correspondente nexo de traballo e han de ser polas mesmas respectadas como dereito adquirido en tanto subsista a relación contractual, e iso mesmo cando as expresadas condicións máis beneficiosas resulten afectadas por unha distinta regulación emanada con posterioridade dun convenio colectivo sindical, xa que aínda que estes, unha vez aprobados, alcanzan plena obrigatoriedade e se sobrepoñen ás regulamentacións laborais básicas, iso non implica que sexa lícito, apoiándose neles, descoñecer ou lesionar situacións exteriores consolidadas ao amparo de pactos, usos ou prácticas singulares que pola súa índole de atribución persoal e específica fan innecesaria unha cláusula de mantemento dentro do texto da nova normación pactada, senón que subsisten de modo implícito, aínda que adoitan ser encadrados en disposicións transitorias de maior ou menor amplitude”* ... [S.TS (CA) 20 abril 1966 (RJ\1966\2666)].

O principio da norma máis favorable nace como unha perversión do principio de xerarquía normativa e evoluciona de maneira errática ata limitarse a operar só entre disposicións legais e convenios colectivos. Aceptado pola xurisprudencia para resolver problemas de concorrencia normativa [SS.TS (S) de 30 xuño 1966 (RJ\1966\3636) e (CA) 29 setembro 1966 (RJ\1966\3916)], a primeira

recepción legal prodúcese xa no período de transición democrática, polo art. 4.1 da Lei 16/1976, do 8 de abril (BOE 21 abril) de relacións laborais, sen impoñer o criterio de acumulación ou de globalidade para determinar cal fose a norma máis favorable entre as estatais e/ou as pactadas. A delimitación dun principio de igualdade específico do Dereito do traballo, supuxo levar as cousas demasiado lonxe. Entre os traballadores ese teórico principio non se aplicou inicialmente, xustificando os tribunais a diferenza de trato na parábola dos denarios, ata que se considerou que tal parábola tiña un significado escatolóxico. Constitucionalmente consagrado, as visibles diferenzas entre os traballadores por categoría profesional, por nacionalidade, sexo etc, seguen resultando elocuentes. E entre traballadores e empregadores o auténtico principio específico do Dereito do traballo foi sempre o da desigualdade, pois a lexislación laboral crebou a igualdade civil dos contratantes para situar nun plano xurídico máis elevado os traballadores que os empregadores, manobra destinada a compensar a desigualdade social e económica de signo contrario. Esta desigualdade xurídica de trato entre traballadores e empregadores non fixo máis que crecer, segundo é fácil comprobar en calquera xornal histórico.

### **c) Administración laboral e xuíces especialistas**

1. A necesidade da intervención do Estado na que se denominaría "cuestión social" deu orixe á formación dun sector propio da Administración pública, iniciándose coa creación dunha Comisión de Reformas Sociais polo Real decreto do 5 de decembro de 1883 (Gaceta 10 decembro) para coñecemento das cuestións que interesasen ás clases obreiras. O 11 de xaneiro de 1885, o fundador do PSOE e da UGT, Pablo IGLESIAS POSE (1850-1925), manifestaba ante a Comisión de Reformas Sociais que á clase obreira interesáballe non só ... *"esixir as leis que dificilmente*

*conceden os Governos dominantes senón ... facer que se cumpran esas leis" ... Opinións transformadas en obxectivos no I Congreso do PSOE, de agosto de 1888, no que se vindica ... "a creación de comisións de vixilancia, elixidas polos obreiros, para inspeccionar as habitacións en que estes vivan, as minas, as fábricas, talleres e demais centros de produción "...*

Particular relevancia histórica presta a creación do Instituto de Reformas Sociais por Real decreto do 23 de abril de 1903 (Gaceta 30 abril), para a intervención científica na lexislación laboral ... *"e favorecer a acción social e gobernativa en beneficio da mellora ou benestar das clases obreiras"*. Pronto se regulou un Servizo de Inspección, polo Real decreto do 19 de febreiro de 1904 (Gaceta 20 febreiro), aprobatorio do regulamento provisional da Inspección industrial, entendendo que ... *"a Inspección de Traballo é, segundo unánime opinión, o órgano indispensable para a aplicación das leis tutelares do obreiro, sen o cal canto se lexisle será estéril"* ... aínda que a falta de rango dese regulamento e outros complementarios -non corrixido ata a Lei do 15 de decembro de 1939 (BOE 29 decembro)- minguou seriamente a eficacia de tal control administrativo. Ao pouco tempo, enriqueceuse a nacente Administración laboral co Instituto Nacional de Previsión, creado pola Lei do 27 de febreiro de 1908 (Gaceta 29 febreiro e 1 marzo), para ... *"difundir e inculcar a previsión popular, especialmente a realización en forma de pensións de retiro"*, pechándose o primeiro ciclo histórico coa inclusión no Goberno dun Ministerio de Traballo, polo Real decreto do 8 de maio de 1920 (Gaceta 9 maio), provincialmente descentralizado pola Lei de Delegacións de Traballo do 10 de novembro de 1942 (BOE 23 novembro). Cara a 1910, Adolfo POSADA (1860-1944), que tan decisivamente interveu na creación da Administración

laboral española, escribía que a existencia dos Ministerios de Traballo saía ao paso do problema social, ... *"ou sexa, o problema dos obreiros, dos pobres, dos humildes e, en xeral, de todos os necesitados dunha tutela social protectora; e, noutro respecto ... "do problema das relacións entre o capital e o traballo, entre os que posúen e os desherdados da fortuna" ... de que o Estado se deu plena conta da utilidade e eficacia dunha política social" ...* (Ministerio de Traballo, voz da *Enciclopedia Jurídica Española*. Seix Editor, s/f, t. XXII, pp. 539-543).

2. A Lei de Tribunais Industriais do 19 de maio de 1908 (Gaceta 20 maio), modificada pola do 22 de xullo de 1912 (Gaceta 23 xullo), materializa a convicción de que os conflitos laborais individuais han de ser xulgados por órganos especializados. O seu irregular funcionamento, primeiro pola combinación de xuíces profesionais con profanos en Dereito (Xurados patronais e obreiros) e logo pola distribución das súas competencias cos Xurados Mixtos, non mingua a transcendencia histórica da súa creación, culminada cunha Sala Quinta do Tribunal Supremo "para as cuestións de dereito social", por Decreto do 6 de maio de 1931 (Gaceta 7 maio). Así o exaltaba Salvador ALARCÓN HORCAS (c.1890-1936), sete anos antes de ser asasinado pola Fronte Popular, cando era maxistrado do Tribunal Supremo:

... *"as clases traballadoras necesitaban para a efectividade dos seus dereitos, dunha xurisdición de privilexio, no máis puro significado gramatical desta palabra, porque a súa xustiza non queda satisfeita co ius suum do clásico romanismo, senón que aspira a ser o oasis da paz para os elementos que loitan na chamada cuestión social; xustiza que logra a harmonía dos atopados factores da produción, diminuindo os preitos en beneficio e aumento das conciliacións. Por iso, talvez, poida dicirse que é máis rudimentaria e medieval, pero debe recoñecerse que ten*



*maior eficacia que a civil ordinaria” (Código do traballo, Comentarios, cit, tomo II, 1929, p. 618).*

O procedemento establecido nas Leis de 1908-1912 pasou ao libro IV do Código de traballo de 1926 e, de aí, tras prolixa evolución, ao primeiro texto refundido do procedemento laboral, aprobado por Decreto do 5 de xullo de 1958 (BOE. 7 agosto), e á súa cadea posterior de reformas. Foi o aplicado polas Maxistraturas de Traballo, creadas por Decreto do 13 de maio de 1938 (BOE 3 xuño), a cargo de xuíces profesionais, que coa Lei do 17 de outubro de 1940 (BOE 3 novembro), formaron un Corpo con escala propia, e deron lugar a unha orde xurisdiccional social moi eficaz para cumprir o obxectivo proposto.

## **B) O HOXE**

### **d) Todo igual, máis o recoñecemento dos dereitos fundamentais**

1. Refírese Rafael SÁNCHEZ FERLOSIO (1927), nun dos seus densos ensaios, ao “nefasto fetiche da identidade”, observando con acerto que toda identidade ten unha función diferencial virtualmente antagónica, polo que máis que cualitativamente diferencial é distintiva, ao converter o diferente en simplemente outro. A cuestión de actualidade consiste pois en preguntarse se o Dereito do traballo, no novo marco constitucional, segue sendo outro, respecto aos demais Dereitos que agrupa o ordenamento xurídico ou, mesmo, se poderá seguir sendo outro nun futuro próximo, medido por exemplo en trinta anos máis. Porque pasada esa fronteira o máis sinxelo é entrar no fantástico e nebuloso universo das *distopías*.

Non se atopan argumentos para negar a vixencia da arquitectura que serviu para a identificación histórica do Dereito do traballo. Porque as normas laborais seguen sendo protectoras dos traballadores e, na súa meirande parte, mínimas en canto á garantía de cobertura, da mesma

natureza de dereito necesario relativo ou mesmo absoluto. Un bo exemplo ofrece a protección da seguridade e saúde dos traballadores, a partir da Lei 31/1995, do 8 de novembro (BOE 10 novembro), de prevención de riscos laborais. A súa exposición de motivos é inequívoca:

*... "o mandato constitucional leva a necesidade de desenvolver unha política de protección da saúde dos traballadores mediante a prevención dos riscos derivados do traballo ... en coherencia coas decisións da Unión Europea que expresou a súa ambición de mellorar progresivamente as condicións de traballo e de conseguir este obxectivo de progreso cunha harmonización paulatina desas condicións nos diferentes países europeos" ... (Exp. Mot. 1, parágrafo segundo) ... "ao inserirse esta Lei no ámbito específico das relacións laborais, configúrase como unha referencia laboral mínima nun dobre sentido: o primeiro como Lei que establece un marco legal a partir do cal as normas regulamentarias irán fixando e concretando os aspectos máis técnicos das medidas preventivas; e, o segundo, como soporte básico a partir do cal a negociación colectiva poderá desenvolver a función específica" ... (Exp. Mot. 3, parágrafo terceiro).*

Con todo, cabe preguntarse se a protección dos traballadores ten soporte constitucional como no pasado ou se o art. 9 CE non pode interpretarse con ese alcance. A favor da afirmativa hai que lembrar a máis remota doutrina constitucional, na que se proscribiu o "feudalismo industrial" por incompatible coa cláusula de Estado social e democrático de Dereito, que se produciría se, baixo a invocación da liberdade de empresa, se privase ao traballador dos dereitos que como cidadán lle corresponden [S.TC 88/1985, do 9 de xullo (BOE 14 agosto)]. Algúns anos despois, a S.TC 123/1992, do 28 de setembro (BOE 29 outubro) xustifica ... *"a acción tuitiva do máis débil ou desvalido cando xorde un conflito no cal a prepotencia do contrario lle faría sempre ser o perdedor, para conseguir así a igualdade real e efectiva de individuos e grupos, ao que*

*encamiña o art. 9 da Constitución e, con ela, a xustiza”, postura reafirmada pola S.TC 125/1995, do 24 de xullo (BOE 22 agosto) que atopa unha ... “xusta razón para considerar constitucionalmente lexítimo que o lexislador actúe dun modo tal que axude a mitigar no posible tales diferenzas, propósito que, animado polo propio art. 9.2 CE, é en boa medida, se non en toda, o propio obxecto clásico do Dereito laboral”. Pronunciamentos obviamente compatibles co dereito de liberdade de empresa (art. 38 CE) no marco da economía de mercado, que constitucionaliza o sistema capitalista de produción.*

2. Innegable é, doutra banda, a expansión extraordinaria da lexislación sociolaboral, en sentido subxectivo e obxectivo. Basta con botar unha ollada a calquera recompilación de tales normas para comprobar a vantaxosa comparación respecto de calquera período anterior. Faise realidade a afirmación de que o Dereito do traballo veu regulando a actividade dunha clase social dinámica, a base de reinterpretar progresivamente os mesmos presupostos substantivos de laboralidade, regulados agora polo Estatuto dos traballadores que esixiu o art. 35.2 CE e foi sucesivamente aprobado en 1980 [Lei 8/1980, do 10 de marzo (BOE 14 marzo)], 1995 [Real decreto lexislativo 1/1995, do 24 de marzo (BOE 29 marzo), texto refundido] e en 2015 [Real decreto lexislativo 2/2015, do 23 de outubro (BOE 24 outubro), texto refundido vixente]. Unha denominación legal mimética do *Statuto dei Lavoratori* de 1970, sen o menor parecido regulador, ao que se aproximou varios anos máis tarde a Lei 11/1985, orgánica de liberdade sindical.

3. Mantéñense dende logo os principios específicos de aplicación ou interpretación, mesmo reforzados. O principio da irrenunciabilidade, estendido á indispoñibilidade (art. 3.5 LET), segue sendo o máis importante, pois agora non impide só o negocio abdicativo da renuncia senón calquera

negocio xurídico translativo -cesións, doazóns, remisión do débito, transaccións etc.- polos que o traballador perda dereitos sen causa lícita.

O principio prol operario, enterrado tantas veces en falso, resucita cando menos se espera, do que son boa mostra as recentes sentenzas casacionais que basean nel a ampliación do dereito aos intereses substantivos nos créditos dos traballadores -a partir da interpelación xudicial ou extraxudicial-, revocando dese modo, nada menos, o principio civil do *favor debitoris* e o *brocardo in iliquidis non fit mora* [SS.TS do 30 de xaneiro de 2008 (Rcud. 414/17), 10 de novembro de 2010 (Rcud. 3693/09), 23 de xaneiro de 2013 (Rcud. 1119/12), 17 de xuño de 2014 (Rcud.1315/13) etc.] baixo a reinterpretación do art. 1108 do Código civil.

Tamén se reforzou o principio da continuidade do contrato de traballo, tendo en conta a casuística regulación imperativa das modificacións, suspensións, subrogacións e extincións contractuais (arts. 39 a 56 LET), non só coa diferenza relevante da substitución das autorizacións administrativas polos pactos colectivos entre as partes implicadas, senón mediante a contemplación de situacións protectoras da unidade familiar que se van reforzando progresivamente, equiparando a paternidade á maternidade.

O principio da condición máis beneficiosa segue presidindo a ordenación das fontes das relacións laborais, posto que o papel encomendado á autonomía da vontade individual, polo art. 3.1, c) LET, apenas se diferencia en nada do desempeñado nos seus precedentes, as Leis de contrato de traballo de 1931 e 1944.

Unicamente o principio da norma máis favorable, regulado de novo con evidente desacerto (art. 3.3 LET), perdeu a escasa operatividade que tiña, unha vez recuperada a autoridade do principio de xerarquía normativa (art. 9.3 CE

y art. 3.2, párrafo primeiro LET) e limitado o campo de actuación da potestade regulamentaria laboral. Se a iso se engade que as confrontacións de convenios colectivos han de resolverse polas normas específicas de concorrencia convencional (art. 84 LET), o único suposto a considerar sería o da comparación dunha norma estatal e unha norma convencional, aínda que necesariamente referida a supostos ou institutos singulares dunha e outra e non ás normas como tales, tendo en conta a prioridade da estatal sobre a pactada.

Doutro lado, o principio de desigualdade de trato ao empregador e ao traballador non fixo máis que crecer, sen chegar a conseguirse do todo o trato igual entre traballadores. A xurisprudencia constitucional alude ao "favor á necesidade" para contribuír ao reequilibrio das situacións materiais de desigualdade [SS.TC. 3/1983, do 25 de xaneiro (BOE 17 febreiro)] e xustifica a desigualdade de trato substantivo e procesual entre empregador e traballador na ... "*profunda condición económica de ambos e a posición de primacía e respectiva dependencia ou subordinación do un respecto ao outro*" ... [S.TC. 14/1983, do 28 de febreiro (BOE 23 marzo)] ... "*o momento da contratación é, sen dúbida, aquel no que a desigualdade real entre empresario e traballador se fai máis evidente*" [S.TC 142/1993, do 22 de abril (BOE 28 maio)] ... Moi plástica é a evolución que houbo en canto á credibilidade prestada a ambos os contratantes, de modo que, da presunción de veracidade nas afirmacións do empregador (art. 1584, parágrafo segundo Cc), pasouse á presunción de veracidade nas afirmacións do traballador [arts. 96 e 181.2 da Lei 36/2011, do 10 de outubro, da xurisdición social, ou LXS (BOE 11 outubro)].

4. Innecesaria a demostración do espectacular crecemento da Administración sociolaboral e das súas accións de policía, fomento e servizo público en materia sociolaboral. Nin

tampouco haberá que insistir moito no reforzamento da orde xurisdiccional social, presidido polas garantías do art. 24.1 CE [S.TC 1/1983, do 13 de xaneiro (BOE 17 febreiro)] e soportado nos principios de gratuidade [art. 119 CE], garantía de indemnidade, fronte a represalias, para o traballador demandante [a partir das SS.TC. 7/1993 e 14/1993, do 18 de xaneiro ambas as (BOE 12 febreiro)]. A antes citada LXS é máis garantista dos dereitos do traballador que calquera das numerosas leis de procedemento laboral a contar dende 1908. E todo intento de subestimar a súa relevancia respectiva, fronte á etapa histórica que se teña a ben elixir para o contraste, resultará sinxelamente grotesco.

5. Progresivamente o Dereito do traballo vai deixando de ser un dereito de regulamentos -que xustificou no seu día a denominación de "dereito industrial"- e vaise conformando como un ordenamento dos dereitos fundamentais recoñecidos na Constitución Española (CE), despois de que calquera norma ou calquera actuación administrativa ou xudicial ha de suxeitarse aos contidos esenciais daqueles, e non só respecto dos dereitos fundamentais específicos, como o dereito de liberdade sindical e o dereito de folga, senón tamén de todos os dereitos fundamentais que o profesor Manuel Carlos PALOMEQUE (1946) bautizou brillantemente como inespecíficos, tales o dereito de igualdade, de non discriminación, de tutela xudicial efectiva etc. Ese papel primario dos dereitos fundamentais na creación, aplicación e interpretación da norma laboral configura o actual do Dereito do traballo e o sitúa por diante do Dereito do traballo de calquera época pasada que se tome como referente. Nin na monarquía constitucional, nin na ditadura do primeiro cuarto do pasado século estaban sequera recoñecidos; a II República deu un paso importante para o seu respecto, pero nin sequera antes do alzamento

militar do 18 de xullo de 1936 tiveron aplicación efectiva; e o franquismo proscribiunos primeiro e disfrazounos despois ata sometelos á habilidade e ao capricho dos operadores xurídicos. De maneira que os seus respectivos ordenamentos laborais, progresivamente mellor armados e capaces de achegar unha protección efectiva no ámbito do contrato de traballo, sufriron sempre a mutilación de calquera dos dereitos fundamentais imprescindibles.

No aspecto máis significativo, o dereito de liberdade sindical [art. 28.1 CE, desenvolvido pola Lei 11/1986, do 2 de agosto (BOE 8 agosto), orgánica de liberdade sindical], canle do extraordinario desenvolvemento da acción sindical e das súas dúas formas propias de actuación, a negociación colectiva e a conflitividade laboral, outorgou ao dereito español do traballo un novo carácter e un novo rumbo, sen prexuízo das críticas que poidan merecer algunhas estratexias sindicais e o ostensible desaproveitamento das facultades postas ao seu alcance polo ordenamento vixente, incluíndo a da súa xeneralizada presenza nas empresas. Cuestión que nos levaría moi lonxe, e que queda agora aparcada, é a de vulgar se a super-protección constitucional e legal aos sindicatos, atribuíndolles dereitos que noutros ordenamentos han de gañarse día a día, constituíu un acerto político ou contribuíu a un visible letargo na súa actividade defensiva dos dereitos dos traballadores, unha dúbida que a doutrina dominante considerou capciosa, resolvendo que nin os dereitos sindicais son excesivos, senón necesitados de ampliación nin, en xeral, foron mal aproveitados (Enquisa recollida no nº 50, extraordinario e monográfico, da *Revista General de Derecho del Trabajo y Seguridad Social*, [www.Iustel](http://www.Iustel), 2018).

De inmediato haberá que anotar que os grandes dereitos incorporados ao ordenamento laboral, polo novo modelo de relacións laborais, non se atopan só na Constitución, senón nos instrumentos internacionais ratificados por España. Non

é momento de entrar nunha catalogación de tales dereitos, pero é innegable que España só procedeu á ratificación dos máis significativos a nivel universal dende a segunda década do setenta do século XX, de modo que foi a partir daquela, e non antes, cando o ordenamento sociolaboral se revestiu dunha solemnidade da que ata entón carecera. De tal modo que, entre 1977 e 2008, España ratifica dezasete importantes Tratados e Acordos internacionais, a saber, os Pactos de dereitos civís e políticos e de dereitos económicos, sociais e culturais de Nacións Unidas (ambos, BOE 30 abril 1977), o Convenio nº 87 da OIT sobre liberdade sindical e protección do dereito de sindicación e o Convenio nº 98 da OIT sobre aplicación dos principios do dereito de sindicación e negociación colectiva (ambos, BOE 11 maio 1977) e a Convención e Protocolo sobre o estatuto do refuxiado (21 outubro e 4 novembro 1978). O art. 10.2 CE dispón que as normas relativas aos dereitos fundamentais e ás liberdades que a Constitución recoñece se interpretarán de conformidade coa Declaración Universal de Dereitos Humanos, de Nacións Unidas, de 1948. Ratifícanse seguidamente o Convenio Europeo para a Protección dos dereitos humanos e as liberdades fundamentais (BOE 10 outubro 1979), a Carta Social Europea (BOE 26 xuño e 11 agosto 1980) -aínda que non a súa renovación posterior-, o Convenio europeo relativo ao estatuto xurídico do traballador migrante (BOE 18 xuñ. 1983), a Convención Europea de asistencia social e médica (BOE 17 febreiro 1984), a Convención sobre eliminación de todas as formas de discriminación contra a muller (BOE 21 marzo 1984), o Protocolo nº 6 ao Convenio europeo para a protección dos dereitos humanos e liberdades fundamentais (BOE 17 abril 1985), o Protocolo facultativo ao Pacto de dereitos civís e políticos (BOE 2 abril e 4 maio 1985), o Convenio nº 102 da OIT sobre norma mínima de seguridade social (BOE 6 outubro 1988), a Convención sobre os



dereitos do neno (BOE 31 decembro 1990), o Protocolo adicional ao Convenio europeo para a protección dos dereitos humanos e liberdades fundamentais (BOE 12 xaneiro 1991) e a Convención sobre os dereitos das persoas con discapacidade (BOE 21 abril 2008).

Por outra banda, dende a incorporación de España ás Comunidades Europeas, queda suxeito o Estado, polo que aquí interesa, ao actual dereito orixinario e derivado da Unión Europea, é dicir, ao Tratado da Unión, ao Tratado de Funcionamento da Unión, á Carta dos Dereitos Fundamentais da Unión e ao sistema das súas fontes, particularmente constituída polos Regulamentos e as Directivas.

Conseguentemente, ningún dereito laboral "ordinario" pode interpretarse e aplicarse hoxe á marxe desa tea de araña que xa constitúen os dereitos fundamentais, o que á vez que abre un ceo de garantías inéditas, abre un purgatorio de disparidade e aínda de incerteza xurídica en mans dunha rede de tribunais nacionais, comunitarios e europeos que permite moi distintas combinacións resolutorias.

### **e) Do traballo "escravo" ao traballo "decente"**

1. Nin sequera hoxe, na era dixital, a escravitude desapareceu máis que nalgunhas zonas rexionais, e segue admitíndose aínda como normal en extensas partes do mundo, onde se contan os escravos por millóns, un número que se multiplica fortemente cando se suman a eles as persoas que sofren algún tipo de explotación. A distinción entre escravitude e explotación da persoa debe servir para tratar con maior eficacia cada unha desas situacións, ao que axuda aceptar que, en tanto a escravitude só é unha, as formas de explotación humana son extraordinariamente diversas. O fenómeno unitario da escravitude xa foi previsto por MARX (1818-1883) no ano 1834, tres despois da morte de HEGEL (1770-1831), nun artigo titulado *Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, no que defende, polo que

aquí importa, a imposibilidade de acabar con ningunha clase de escravitude, sen acabar con todas as clases de escravitude.

A explotación humana é cousa farto distinta da escravitude porque aínda que a escravitude supón sempre un fenómeno de explotación humana, quebra dende logo a proposición inversa, xa que non toda forma de explotación humana tipifica o suposto de escravitude. De modo que chamar escravo ao explotado supón unha grave ofensa para o escravo e, se se prefire dicir así, unha imprecisión da linguaxe e, ás veces, unha frivolidade intelectual. No mesmo citado Convenio sobre a escravitude, de 1926 (Gaceta 22 decembro 1927), alértase sobre a necesidade de impedir que ... *o traballo forzoso ou obrigatorio leve consigo condicións análogas á escravitude.* (art. 5). Poucos anos despois, o Convenio nº 29 OIT (Gaceta 14 abril 1932) establece garantías para protexer contra o traballo forzoso ou obrigatorio, que é o esixido a unha persoa baixo a ameaza dunha pena calquera (art. 2.1), algo que dista moito da condición de escravo. Tales garantías reproducense dúas décadas despois polo Convenio nº 105 OIT (Gaceta 4 decembro 1968). E, en 2014, o Protocolo sobre o traballo forzoso PO29 -unha figura normativa intermedia entre os Convenios e as Recomendacións da OIT- propón adoptar medidas eficaces para previr e eliminar a súa utilización, proporcionar ás vítimas protección e acceso a accións xurídicas e de reparación apropiadas, tales como unha indemnización, e sancionar aos autores do traballo forzoso ou obrigatorio. Unhas previsións sideralmente distanciadas das medidas imprescindibles para combater a escravitude.

Distinción entre escravitude e outras formas de explotación que asoma con claridade no terceiro Tratado da Unión Europea, a Carta dos Dereitos Fundamentais (2007-2010), que diferencia a escravitude da servidume (art. 5.1), con

desenvolvementos converxentes pero diversos ... *ninguén poderá ser constrinxido a realizar un traballo forzoso ou obrigatorio* (art. 5.2), e prohíbe expresamente ... *a trata de seres humanos* (art. 5.3), preceptos concordantes co art. 4.1 e 2 do Convenio Europeo de Dereitos Humanos e Liberdades Fundamentais (1950, BOE 10 outubro 1979), concordancia moi relevante ao estenderse á Carta as fortes garantías coas que se asegura a observancia do Convenio (art. 52.3), incluída a competencia do TEDH para coñecer das infraccións cometidas.

A gran distancia que media entre a escravitude e outras formas de explotación humana non mingua un chisco a inmensa gravidade destas e, por iso, a mentalidade occidental dominante rexéitaa intelectualmente e combáteas cos medios dispoñibles, naturalmente nuns casos con maior eficacia que noutros. Porque, debe insistirse niso, as formas de escravitude se reconducen a unha única forma, a diferenza do heteroxéneo deseño das formas de explotación, repugnantes unha a unha pero enormemente afastadas do que foi, e segue sendo, a escravitude de verdade. Desa maneira, as violacións sistemáticas -e asistemáticas tamén- dos dereitos humanos, nos seus múltiples e prolixos modos de exteriorización, practicamente en todo o mundo, constituirán as formas modernas de explotación da persoa. E só cando se produza o salto desas violacións á negación da personalidade, a liberdade, a dignidade, a igualdade, o patrimonio, a familia e o desinterese do Dereito pola vítima, estaremos ante un escravo propiamente dito.

2. Baixo o novo e copioso ordenamento laboral perséguese non só obxectivos destinados a combater o mal, senón tamén obxectivos en busca do ben, ideais, propositivos como son os do traballo decente e o traballo verde, que exceden con moito os niveis de protección cultivados polo Dereito do traballo clásico. A proposta do traballo decente -

entendido máis aló do seu significado literario- parte dunha iniciativa do director xeral da OIT no ano 1999. Desvestido da inevitable retórica, ao cabo o traballo decente coincide co que se practica respectando os oito Convenios básicos da OIT, a saber o Convenio nº 29 (1930), de traballo forzoso (Gaceta 14 abril 1932), o Convenio nº 87 (1948), de liberdade sindical e protección do dereito de sindicación (BOE 11 maio 1977), o Convenio nº 98 (1948), de dereito de sindicación e negociación colectiva (BOE 11 maio 1977), o Convenio nº 100 (1951), de igualdade de remuneracións (BOE 4 decembro 1968), o Convenio 105 (1957), de abolición do traballo forzoso (BOE decembro 1968), o Convenio nº 111 (1958), de discriminación (BOE 4 decembro 1968), o Convenio nº 138 (1973), de idade mínima (BOE 8 maio 1978) e o Convenio nº 182 (1999), de peores formas de traballo infantil (BOE 17 maio 2001). Todos, pois, ratificados por España, pero ata cinco deles unicamente a partir da transición á democracia.

Ou sexa, que só se recoñecerá traballo decente naqueles países nos que se garantan os dereitos de liberdade sindical e de negociación colectiva útil, se persiga a desigualdade de trato e a discriminación, se resgarde aos nenos do traballo, se favoreza o emprego para unha alta porcentaxe da poboación e se atenda ás súas necesidades vitais en caso de perda temporal do emprego. Dito doutro xeito, o traballo como fonte da dignidade persoal, da estabilidade familiar, da paz na comunidade, da vida democrática e do crecemento económico.

Algún, como Alain SUPIOT (1949), considerou que esa cualificación distinguida de "Convenios fundamentais", reservada para oito entre os case dous centenares aprobados dende 1919, desmerece a importancia dos demais e reduce a eficacia da súa ratificación polos Estados, aconsellando á OIT rectificar ese criterio selectivo:

... *“o seu inconveniente é a renuncia aos obxectivos de xustiza social da Declaración de Filadelfia para repregarse sobre a defensa dun mínimo de dereitos fundamentais. Ligar as obrigacións constitucionais dos Estados membros a un número moi pequeno de convenios que cren expresalas frustra a lexitimidade dos demais convenios internacionais de traballo, onde o carácter puramente facultativo e voluntario se atopa tamén subliñado. Sen dúbida consciente deste inconveniente, a OIT cambiou de método na súa Declaración de 2008, que promove a axenda de traballo decente, referíndose ás bases constitucionais da OIT. Pero a OIT se atopa agora de novo presa na trampa dun dereito brando e de declaracións de intencións que non pesan moita fronte ao empuxe dos intereses en xogo dentro do comercio internacional”* (“¿Cuál es la justicia social internacional para el siglo XXI?”, p. 40).

3. Dende o ano 2007, a OIT engade á súa anterior preocupación polos traballos decentes, unha máis estrita aínda polos traballos verdes, definidos como ... *“aqueles que reducen o impacto ambiental das empresas e dos sectores económicos, ata alcanzar niveis sostibles”*, do que se fixo eco, algo retórico, a Lei 2/2011, do 4 de marzo (BOE 5 marzo), de economía sostible:

... *“un patrón de crecemento que concilie o desenvolvemento económico, social e ambiental nunha economía produtiva e competitiva, que favoreza o emprego de calidade, a igualdade de oportunidades e a cohesión social, e que garanta o respecto ambiental e o uso racional dos recursos naturais, de forma que permita satisfacer as necesidades das xeracións presentes sen comprometer as posibilidades das xeracións futuras para atender as súas propias necesidades”*.

Na negociación colectiva houbo tamén algúns pactos significativos, por exemplo o Acordo marco de ámbito estatal para o sector de actividades forestais (BOE 22 xuño 2016):

... *“un obxectivo que vai máis aló da mera regulación laboral e é, a necesidade de concluír un proceso de maduración dun*

*sector, o forestal, que pode e debe contribuír nos vindeiros anos á consolidación do 'emprego verde' como unha das alternativas máis importantes á destrución de postos de traballo causados pola crise económica".*

#### **f) A xustiza europea espreme as palabras**

1. O Tribunal Europeo de Dereitos Humanos, con sede en Estrasburgo, ten a función de defender os dereitos regulados no Convenio europeo de dereitos humanos e liberdades fundamentais, polo que a súa competencia se estende a todos os asuntos relativos á interpretación e aplicación do Convenio e dos seus Protocolos, a instancia dos Estados asinantes do Convenio ou dos particulares. En calquera caso, os Estados asinantes comprométense non só a acatar as sentenzas definitivas do Tribunal nos litixios de que sexan parte, senón a que o respectivo Consello de Ministros vele pola súa execución. Na súa xurisprudencia, resolveuse que as regulacións contidas no CEDH non constitúen un marco único de referencia na interpretación dos dereitos e liberdades que contén, senón que, por encima diso ... *"debe atender a toda norma ou principio de Dereito internacional aplicables ás relacións entre as partes litigantes"* (sentenzas Saadi contra Reino Unido (GS), núm. 13229/2003, ap. 62, TEDH 2008 e Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Irlanda (GS), núm. 45036/1998. Ap. 150. TEDH. 2005-VI), mesmo se se trata de instrumentos internacionais de rexións diversas ou que non fosen obxecto de ratificación polo Estado respectivo.

A autoridade do TEDH confire ás súas resolucións unha especial transcendencia, sendo relativamente frecuente a condena de España en conflitos laborais. Vallan como simples exemplos o asunto Fuentes Bobo (sentenza do 29 de febreiro de 2000), no que o TEDH estimou que o despedimento declarado procedente dun programador de televisión, que desprestixiara nun programa radiofónico, a directivos da TVE, acusándolles de corrupción, abusos,

desprezo dos dereitos dos traballadores e cualificándolles de "sambesugas", era improcedente ao producirse aquelas expresións en "*un longo debate público que concirne a cuestións de interese xeral relativas á xestión da televisión pública*"; condenouse ao Estado para aboar ao actor unha indemnización non simbólica por danos morais e prexuízos materiais, máis outra cantidade polos gastos incorridos. No asunto García Mateos (sentenza do 19 de febreiro de 2013) condenouse a España a pagar unha indemnización significativa pola inexecución de dúas sentenzas do Tribunal Constitucional, indemnización que este Tribunal desestimara argumentando non permitilo o art. 92 da súa Lei orgánica.

2. O Tribunal de Xustiza da Unión Europea, con sede en Luxemburgo, é un e plural (art. 19.1 TUE), pero, no que aquí importa, é competente na aplicación do dereito comunitario, principalmente ao resolver cuestións prexudiciais e recursos por incumprimento. As cuestións prejudiciais, de validez e de interpretación, representan unha verdadeira filigrana de compartimentación cos tribunais nacionais -incluídos os Constitucionais-, tan coñecida que escusa de reiteracións innecesarias, ben que deba recoñecerse o mérito desas cuestións no proceso progresivo de "quasi-federalización" da xustiza comunitaria, que fixo factible que o TXUE vele, ao mesmo tempo, polo respecto do dereito comunitario e polo respecto dos dereitos nacionais ao dereito comunitario. No relativo aos recursos por incumprimento (arts. 258-260 TFUE) que, segundo a doutrina do propio tribunal, constitúen ... "*o última cociente que permite facer prevalecer os intereses comunitarios consagrados nos Tratados sobre a inercia e a resistencia dos Estados membros*", ben pode afirmarse que sen eles a observancia do dereito comunitario quedaría ao arbitrio dos Estados, provocando non só un efecto de desprezo das prescricións imperativas senón, sobre todo, un efecto de aplicación desigual deses mandatos. Os incumprimentos

refírense tanto ao dereito propio da Unión -orixinario e derivado-, como ao seu dereito externo, por exemplo o CEDH. Aínda que a denuncia de calquera incumprimento estatal pode ser levada a cabo por un Estado membro contra outro -caso, por exemplo, dos asuntos Bélxica v. España (2000) e España v. Reino Unido (2006)-, a práctica ensina que o actor principalísimo destes recursos é a Comisión Europea, cun posible trámite administrativo previo ao ditado da sentenza declarativa, seguida, no seu caso, da imposición de medidas coactivas e sancións. España ten a infamante marca de ser protagonista de máis de dous centenaes deste tipo de recursos, aínda que apenas referidos á área sociolaboral.

A importancia da xurisprudencia comunitaria para o ordenamento español compréndese con só citar as resolucións que supuxeron importantes innovacións, ou tensións, no mesmo, así as ditadas nos casos Giménez Zaera, Wagner Miret, Comisión Europea v. España sobre seguridade e saúde, Martínez Losada, Simap, Colexio de Oficiais da Mariña Mercante Española, Merino Gómez, Vicente Pereda, Roca Álvarez, Gavieiro, Elbal Moreno, Grajera Rodríguez, Chacón Navas, Palacios de la Villa, Comisión Europea v. España sobre reembolso de gastos médicos, Cordeo Alonso, Espadar Recio, Somoza Hermo, Diego Porras, Daouidi ... case todas elas resolvendo cuestións prexudiciais. En canto, por exemplo, ao dereito á "vacación anual retribuída", o TXUE ampliouno sensiblemente ordeñando o substantivo e os dous adxectivos que compoñen a frase. Sen mencionar outras sentenzas anteriores e posteriores, respecto de outros ordenamentos distintos ao español, a sentenza Merino Gómez v. Continental Industrial do Caucho (C-342/01) terminou coa superposición entre vacacións e permiso de maternidade e o propio fixo a sentenza Vicente Pereda v. Madrid Mobilidade (C-277/08) respecto das vacacións e a



incapacidade temporal. A sentenza do 22 de maio de 2014 (C-539-12), que permitiu ao británico Sr. Lock cobrar as súas comisións por vendas sen vender, porque prioritario era descansar en tempo de verán, foi utilizada de inmediato polos tribunais españois para resolver no mesmo sentido.

Valorando as resolucións do TXUE, ao coñecer das cuestións de prexudicialidade, escribe José María MIRANDA (1976) que

*... "é indiscutible a eficacia inter partes do fallo, que deriva da concepción orixinal da cuestión prexudicial. A xurisdición nacional competente debe decidir no litixio pendente de acordo coa concepción definida polo Tribunal. Así mesmo servirá como precedente en situacións similares, e dará lugar á aplicación da doutrina do 'acto aclarado' en casos idénticos. Deste xeito, o litixio interno decidirase de acordo coas indicacións que ofrezca o Tribunal de Xustiza sobre a forma en que se debe interpretar ou aplicar o Dereito da Unión. O destinatario non é só o órgano nacional no devandito litixio principal, senón tamén calquera outro órgano xudicial nacional, dese ou doutro Estado membro, en calquera outro proceso no que deba interpretarse ou aplicarse o Dereito da Unión afectado"* (apud. *Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social. Derecho Social Internacional y Comunitario*, 2013, nº 102, p. 20).

Aínda o TXUE non atribúe á Carta de Dereitos Fundamentais da Unión Europea a mesma relevancia normativa que ao CEDH, limitándose a aplicala como criterio de interpretación do dereito derivado. O seu efecto vertical está recoñecido, a diferenza do horizontal, ou aplicación dos seus preceptos nas relacións entre particulares, aínda que algunhas sentenzas estean a empezar a profundar nese resultado, a partir da do 19 de xaneiro de 2010 ditada no asunto *Kücükdeveci* (Caso 555/07).

As garantías sociolaborais que prestan estes dous Tribunais de Xustiza, no ámbito europeo e no comunitario, respectivamente, confiren ao dereito do Traballo aplicable hoxe en España un relevo descoñecido en calquera tempo

pasado. Como tamén houbo que apañarse no Dereito do Traballo clásico sen o recoñecemento dos dereitos fundamentais e sen a presenza dun Tribunal Constitucional dedicado á súa aplicación efectiva. Só baixo estas premisas, a afirmación de que o Dereito do traballo do hoxe é irrecoñecible como Dereito protector dos traballadores, fronte ao que supuxo o Dereito do traballo do onte, non constitúe só unha inexactitude histórica constatable, senón que é, de xeito sinxelo, unha verdadeira simpleza.

### **C) O MAÑÁ**

#### **g) O mito das vacas gordas: existiu algunha vez un Dereito do traballo paradigmático?**

1. Prestixiosos laboristas, dos que se dá conta na bibliografía que se acompaña, esfórzanse en demostrar que o “estado do benestar” está a tocar ao seu fin e que o Dereito do traballo está condenado a ser unha realidade do pasado de imposible supervivencia. Fálase así da fuxida do Dereito do traballo, do discreto retorno ao arrendamento de servizos, da deconstrución do Dereito do traballo, da súa morte anunciada, do Dereito da emerxencia, do asalto á fortaleza do proteccionismo, do estalido ou explosión (*black out*) do garantismo etc, o que nin sequera constitúe unha novidade orixinal, xa que, no ano 1933 escribía Hugo SINZHEIMER (1875-1945) que

... *“a crise xeral existente e os seus efectos sobre o Dereito do traballo que nós subliñabamos puxeron de manifesto cruelmente o que durante algún tempo foi estado de tensión puramente latente no Dereito do traballo e, por iso, crearon para el unha nova situación. A ideoloxía en que se apoiaba o Dereito do traballo vixente empezou a ceder, cando non a destruírse. O sistema económico actual, a pesar de todas as seguridades xurídico laborais, fallou” ... (Crise económica e Dereito do traballo, p. 97).*

Co maior respecto a tan apreciados colegas, recomendo menos expresións de Weltschmerz ou "dor polo mundo" e máis botar unha man todo o que cada un poida. Porque os feitos expostos acreditan a confusión entre a inelutable dinámica de calquera categoría xurídica -non se esqueza que o Dereito é unha forma cuxa materia é a vida- co seu falecemento, tan lonxe de ocorrer que resulta de apetecible recordatorio a soada frase dun dos personaxes de *Le menteur* (1644) de Pierre CORNEILLE (1601-1684) ... "*les gens que vous tuez se portent assez bien*", preferible á apócrifa "*os mortos que vos matades gozan de boa saúde*", frecuente, pero erroneamente, contextualizada no *Don Juan* de José ZORRILLA (1817-1893).

2. Balanceámonos entre dúas obsesións, que ao cabo son unha soa, o clamor por unha protección sociolaboral intensa e o temor a que a economía non creza na medida do necesario para pagar o enorme gasto que esixe o propio mantemento do sistema capitalista e, por suposto, o grao de benestar social que se reivindica. De aí a vulgarización do adxectivo "sostible", unha desas palabras pertencentes ao repertorio das que se pensan máxicas e convenientemente xeneralizables a calquera roto ou descosido. O filósofo Anselm JAPPE (1962) presenta a crise dos pasados anos non como unha fase crítica do ciclo senón como o desenlace final de tensións irresolubles entre o capitalismo e a constitución antropolóxica do home, aventurando a procura dunha vida social máis amigable. E o afamado poeta Joseph BRODSKY (1940-1996) afirmaba que a economía substituíu ás relixións e tenta suplir o seu papel, unindo e separando aos cidadáns simultaneamente. Porque a economía manda, pero os economistas -ironizou John Kenneth GALBRAITH (1908-2006)- no que son máis sabios é en explicar cientificamente por que fallaron tanto nas súas predicións.

Instalados nesas obsesións, vólvese a mirada a un xeneroso Dereito do traballo que se di existiu nalgún tempo e moitos lugares, un ordenamento de vacas gordas, facilitador de países de Xauxa ou de Cucaña nos que, ao estilo do cadro de BRUEGHEL O VELLO (1525-1569), existen ríos de mel, lagos de leite, choiva de viño, no que voan os gansos asados e os leitóns penden das árbores, ante o solaz de burgueses apenas preocupados polos pecados capitais. Ese intemporal Dereito do traballo eríxese en Dereito paradigmático e todo outro que non coincida con el compárase a un enfermo terminal.

#### **h) Os inimigos do benestar: crise, economía somerxida, globalización, plataformas dixitais, robótica ...**

1. Crise ou situacións convulsas nas relacións laborais cóntanse por centos, case todas desiguais entre si. Por separado, cada unha delas expuxo os seus problemas e atopou as súas saídas, se non as solucións mellores, se cadra inexistentes. Para barallar as súas consecuencias viñéronse adoptando tres tipos de reformas das institucións: as reformas ideolóxicas estruturais ou reformas primarias, de cambio de réxime político; as reformas ideolóxicas conxunturais ou reformas secundarias, de simples cambios de Goberno; e as reformas terciarias, meras reformas técnicas dentro dun mesmo programa governamental. A ningún dos lectores lle será difícil propoñer exemplos varios desta tipoloxía. Pero o Dereito do traballo naceu e desenvolveuse xunto a todas estas crises, de maneira que un e outras foron sempre compañeiros de viaxe, dito con renomeada frase de CARLOS PALOMEQUE (1946). É rotundamente falso, por tanto, que o Dereito do traballo necesítase para desenvolverse momentos de estabilidade política e/ou de benestar económico duradeiro, e se deteriorase gravemente en momentos de desestabilidade e

malestar ou crise económica. Se lle pedimos a alguén versado en historia contemporánea que date eses momentos con rigor, contestaranos que a pregunta é capciosa ou que non ten resposta seria. E quizá nos lembre a aguda teoría de John Maynard KEYNES (1883-1946), segundo a cal todas as crises foron a oportunidade para as reinvenções ou renovacións do capitalismo, triunfador por KO. en todos os combates. Irónica pero intensa a opinión de Giorgio RUFFOLO (1926), ao temer que o capitalismo teña os séculos contados.

2. A economía somerxida ten polo menos catro caras e é inútil combatela recoñecéndolle soamente unha. A cara que, en teoría, pode combaterse mellor é a que consiste na realización de actividades ilícitas e/ou delituosas, esixente de resposta policial e xudicial, sen opcións de regularización posible, entre as que de momento non pode incluírse a prostitución, obxecto dun debate no que o deus da razón pura subxuga ao deus da razón práctica.

A manifestación máis común de encubrimento é a baseada no egoísmo de ambas as partes do contrato de traballo ou dunha delas, xeralmente o empregador, só reconducible á regularidade coa intelixente combinación do control duro e a represión branda do pasado, desprezada evidentemente polo torpe Real decreto-lei 5/2011.

A terceira cara, nada insignificante, é a que resulta da propia complexidade do ordenamento sociolaboral -un campo que propicia sorprendentes experimentos- e que debería afrontarse con campañas de divulgación a través dos *mass media*, avariciosamente privados desa misión pedagóxica.

E, por fin, o traballo negro que nace da imposibilidade de respectar o custoso prezo da observancia da lei, ilegalidade que, con todo, opera como un salvador colchón de plumas, porque non é nada cínico aceptar a vantaxe dunha porcentaxe de traballadores que, parcial ou totalmente, se

sitúan *extra-legem*, sobre unha similar porcentaxe de potenciais delinquentes.

3. A globalización é un efecto inseparable do capitalismo maduro. Non nace do incremento do comercio internacional -xa moi intenso moitas décadas antes da xeneralización do fenómeno- senón do fluxo masivo de capitais e do imparabile progreso das TIC's. De maneira que a globalización significa vivir todos nun mesmo mundo, sen distancias efectivas entre as grandes distancias físicas, e de aí a preferencia francesa polo termo mundialización, un acontecer, por conseguinte, financeiro e electrónico. Conta Anthony GIDDENS (1938) unha anécdota reveladora, a dun visitante a unha aldea do África central, en 1992, para coñecer os seus costumes e prácticas culturais, sorprendidísimo ao ser convidado, na choza dos seus anfitrións, a ver con eles un DVD da película *Instinto básico*, que, tamén por eses días, se estreaba nas grandes capitais. O impacto da globalización nas formas de vida é pois moi intensa, o que obriga a ridiculizar o afán de centrar os seus efectos no Dereito do traballo, xa que aquel tremendo choque co pasado tingué todos os valores e modos sociais da vida política, relixiosa e familiar, alterando a moral e os costumes, a liberdade individual e a igualdade cidadá. Resultaría absurdo esixir ao dereito do traballo un esforzo neutralizador deses efectos e, dende logo parece infundado afirmar que este ordenamento se ha de ver máis afectado pola globalización que o Dereito civil, poñamos por caso. Observaba Sigmund FREUD (1856-1939) que o home conseguiu ser *un deus con prótese*, que aproveita todos os avances que a civilización lle proporciona e se reviste cos dispositivos convenientes para a súa magnificencia. Véñse falando da cuarta revolución industrial da man das tecnoloxías dixitais, robóticas, biotecnolóxicas e das nanotecnoloxías, todas elas con campos inmensos de aplicación, e con non escasas salpicaduras ao Dereito do

traballo. Pensemos por exemplo na proxección do *geneplanet* á prevención dos riscos profesionais, accidentes de traballo e enfermidades profesionais, mediante as análises xenéticas persoais do ADN, ou proxectadas á carreira de seguro en relación coa duplicación da vida activa, por medio das recomendacións nutrixenéticas. De modo que entrar neste mundo é abrir a porta á fantasía e, da súa man, a temores apocalípticos, como xa vén ocorrendo cando se fala de plataformas dixitais e de robots.

4. Algunhas destas plataformas dixitais pretenden improvisar un *tertium genus* entre o traballo por conta allea e o traballo por conta propia, en principio os dous casquetes da esfera, remisa a calquera engadido. De maneira que ese pretendido "traballo colaborativo" (*gig economy, économie numérique*), de incalificada estirpe, haberá de ser reconducido a un daqueles dous mundos, sen ceder á tentación de aceptar a ausencia de traballadores, disfrazados de provedores de servizos e mesmo de clientes de quen se beneficia do resultado do traballo prestado, polo feito de que se retribúan os minutos ou as horas que se realicen para o empregador (*pay-as-you-go*). Unha mirada á Unión Europea permítenos de momento obter conclusións rigorosas pero é esperanzador o primeiro asalto gañado polos profesionais do taxi ante o Tribunal de Xustiza da Unión Europea, resolvendo na sentenza do 20 de decembro de 2017 (C-434/15) que a plataforma Uber non pode suxeitar a súa actividade de servizos á área das comunicacións dixitais, senón á área do transporte, o que supón a aplicación da Directiva comunitaria 2006/123/CE e a inaplicación da Directiva comunitaria 2000/31/CE, criterio que presumiblemente prevalecerá entre nós, seguindo a senda aberta pola exemplar sentenza casacional do 26 de febreiro de 1986 (ECLI:É:TS:1986:10925), coñecida como dos mensaxeiros. Para asignar a quen realiza en definitiva os servizos, nalgunhas destas plataformas, un status de

traballador por conta allea ou un status de traballador por conta propia, economicamente dependente ou non. Pero culpar ás plataformas dixitais do empequeñecemento do campo subxectivo do Dereito do traballo sería tan pueril como facer ás camas responsables dos adulterios.

A xeneralización e sofisticación dos robots para funcións novas, desbordando a súa normal utilización actual nas cadeas de montaxe, ou na realización de traballos de altísimo risco como a desactivación de explosivos, están chamadas a provocar retos de todo orde, entre os que os laborais non serán primarios nin moito menos. Os grandes problemas suscitaranse, como xa empezou a ocorrer, nos planos da moral e da ética, gorecidos aínda, ben que non confortablemente, na liña vermella entre o home e o humanoide mecánico ou ente capaz non persoal (ECNP), outra fonte segura das máis atrevidas peripecias. A progresión robótica afectará pluralmente sen dúbida ás relacións laborais coa presenza dos *robots workers*, pero con maior intensidade certa transformará outras realidades sociais nas que case preferimos non pensar.

### **i) Unha de cal e outra de area: é solución un Dereito da actividade profesional? E España que?**

1. O ordenamento laboral, ou o Dereito de Traballo – utilizadas ambas as expresións na súa máis amplo sentido– atravesou tres fases dende a primeira Revolución Industrial: a loita pola dignidade, a loita polo benestar social, e a loita por conservar o conquistado. É esta, naturalmente, unha orientación simplista que só pode datarse con rigor en canto referida a un país ou a unha rexión determinados, pois a esgotadora pluralidade do universo bota por terra a simetría estrañada polas mentes cartesianas.

Dito isto, a loita pola dignidade ten un bo punto de referencia na creación da OIT tras a Primeira Guerra Mundial, para recortar a límites soportables a xornada de



traballo, protexer aos parados e á traballadora nai, tutelar o traballo nocturno das mulleres e dos menores e esixir unha idade mínima para o traballo, todo iso no mesmo ano 1919. A procura do benestar social vincúlase aos contornos da segunda guerra, coa nacente idea globalizadora da seguridade social no Reino Unido e as renovadas Constitucións dende finais dos corenta, en Francia (1946), Italia (1947), República Federal Alemá (1949), Dinamarca (1953) etc., extraordinariamente favorecidas no desenvolvemento dos seus compromisos políticos polo *European Recovery Program* (Plan Marshall) de 1947. O art. 75 da Constitución danesa resume perfectamente a vontade de protección social de todos os cidadáns

*... 1. Co fin de garantir o benestar xeral, todo cidadán apto para traballar debe ter a oportunidade de traballar en condicións susceptibles de asegurar o seu sustento. 2. Calquera persoa que non estea en condición de asegurar o seu sustento e o dos seus, e que non se atope a cargo doutras persoas, ten dereito á asistencia das autoridades, a condición, con todo, de que se someta ás obrigacións prescritas pola lei".*

É claro que esta tendencia de protección laboral e social integral sufriu altibaixos e que nestes últimos anos se padeceu, como noutros períodos anteriores, o efecto das "vacas fracas", unha vez que a economía rexional, nacional -e, cada vez máis, universal tamén polo fenómeno globalizador-, se rexe inexorablemente por un ciclo no que alternan períodos de prosperidade e períodos de crises, cos seus estadios intermedios de rexurdimento e depresión. Por iso é polo que a medida do nivel de protección sociolaboral, ou do benestar das poboacións, haxa de facerse de modo conxunto e compensador en amplos períodos de tempo, sen disgregar reformas anecdóticas que, nun momento dado, significan un retroceso continxente, incapaz por si só de alterar a evolución rotundamente positiva na acumulación dos dereitos laborais e sociais, incomparablemente superior

á conseguida en calquera outra fase da historia. Pode localizarse, efectivamente, algún período no que, por exemplo, a indemnización polo despedimento disciplinario declarado improcedente alcanzaba o parámetro de sesenta días por ano de antigüidade, sempre que se lembre que o traballador que se afiliaba a un sindicato non oficial era cliente do cárcere. De maneira que en ningún deses períodos ou exemplos de referencia convén deixarse cegar polos flashes de conxunturas políticas pasaxeiras, xa que nelas non se producía a impregnación de calquera dereito ordinario polos grandes dereitos fundamentais escondidos ata a transición á democracia en España, a saber, dereitos de igualdade ante a lei, non discriminación, tutela xudicial efectiva, garantía de indemnidade, liberdade sindical, dereito de folga e de negociación colectiva, a dobre canle de representación, información e consulta na empresa etc. Son dereitos que aplican con rigor –salvo excepcións illadas– os tribunais do poder xudicial, suxeitos a través de diversas vías ao esixente control, e valiosa colaboración, do Tribunal Constitucional e dos dous Tribunais con sedes en Estrasburgo e Luxemburgo.

No campo dos antigos seguros sociais o tránsito foi sensacional, a partir da concepción dunha seguridade social universalista que se converteu, nos países occidentais de riqueza media, nun verdadeiro trampolín ao dereito de protección social integral. Un ordenamento autónomo, cada vez máis desvinculado do laboral, e que pode representarse como un vasto lago con tres fontes de alimentación, equivalentes a tres auténticos sistemas de cobertura: o sistema de seguridade social (art. 41 e 149.1,17º CE), para facilitar prestacións económicas en casos de perda ou diminución de rendas, financiadas coas achegas económicas chamadas cotas dos empresarios e dos traballadores; o sistema de saúde (art. 43, 148.1,21º e 149.1,16º CE), para garantir a sanidade preventiva, reparadora e rehabilitadora

do cidadán, superando a noción do asegurado e financiado por tanto con recursos públicos; e o sistema (invertebrado aínda) de asistencia social (arts. 49, 50 e 148.1, 20º CE), soportado en recursos públicos tamén, completados por outros recursos privados de moi variada etioloxía, coa misión de chegar alí onde non chegan os sistemas de seguridade social e de saúde nos casos de necesidade extrema, económica e sanitaria. Ou sexa, os tres bens maiores da vida -saúde, diñeiro e amor- como cantabamos con ilusión, en pegadiza tonadilla do arxentino Rodolfo Aníbal SCIAMMARELLA (1902-1973), os nenos que como eu mesmo tiñamos dez anos na empobrecida España de metades dos corenta do pasado século.

Importante é que o Estado nacional asuma compromisos irrenunciábeis respecto dos dereitos sociais e que estableza os órganos e os procedementos imprescindibles para a súa efectividade. Pero igualmente importante é a existencia de círculos normativos concéntricos de ámbito superior ao nacional que impiden as abdicacións e integran o dereito propio, círculos que en gran parte dos países europeos son tres, de menor a maior, as normas e institucións do Dereito da Unión Europea, as normas e institucións do Dereito Europeo en torno ao núcleo do Consello de Europa e as normas e institucións das Nacións Unidas.

2. Pero este rico haber do Dereito do traballo vixente en España contrasta cun debe tamén poderoso, formado polos graves problemas que padece a sociedade española e que irremediábeis lle repercuten: a escaseza de traballo, a precariedade dinámica, o baixo poder adquisitivo do traballador medio e a desigualdade na distribución das rendas.

A escaseza de traballo maniféstase dobremente, primeiro no paro dunha porcentaxe de poboación activa en verdade inasumible, aínda que se reducise o que afectaba, con escándalo, a unha cuarta parte desa poboación, un

problema cuxa solución non corresponde ao dereito do traballo senón á política de emprego dos poderes públicos. E maniféstase, ademais, en que o traballo a tempo parcial deixa de ser unha opción do traballador pasando a ser unha decisión do empregador, o que despinta as alardeadas vantaxes dese tipo de traballo como mecanismo de incorporar poboación inactiva á poboación activa. Unha cuestión na que o Dereito do traballo ten que intervir por medio da lei e sobre todo por medio da negociación colectiva, oportunidade dourada para que os sindicatos xustifiquen a súa privilexiada posición institucional.

A precariedade é só dinámica e refírese ao que ocorre día a día no mercado de traballo, con miles de contratos que completan anualmente cifras impensables, próximas aos vinte millóns, dos cales a indefinición dos vínculos non supera o 10% do total. Contratos de lóxica curta duración e presumiblemente fraudulentos en altísimos continxentes, que afectan con todo a un colectivo practicamente pechado que rota sobre si mesmo. A solución non se atopa dende logo nas propostas aireadas de contrato de traballo único, porque ademais de carecer de límites temporais mínimos, rebaixa a contía indemnizatoria e substitúe a causalidade pola extinción *ad nutum*. Ou, o que é o mesmo, a resolución pola desistencia ou receso contractual. Contrariamente non se sofre unha patoloxía alarmante de precariedade estática, debido a que aproximadamente o 77% dos traballadores empregados dispoñen de contratos indefinidos.

O baixo poder adquisitivo do traballador obriga a apandar con posibles consecuencias inflacionarias da subida do salario mínimo interprofesional, en canto influente por si soa na alza dos salarios medios na negociación colectiva. Pero, á beira dese fenómeno, se sabe ben que os efectos do baixo nivel de rendas salariais inflúen na retracción do consumo e, por tanto, no prexuízo da produción, repercutindo ademais negativamente nas cotizacións sociais, o que crea bolsas de

déficit no orzamento da seguridade social aínda sen incrementar o importe das pensións. O sofisma de que recortando as condicións de traballo se crea máis emprego compárao Umberto ROMAGNOLI (1935) á ocorrencia de cortar o pelo a quen o ten para que lles creza o seu aos calvos.

Finalmente, a desigualdade na distribución das rendas está alcanzado extremos irritantes para os traballadores. Nos Informes que Comisións Obreiras realiza da evolución do IBEX 35 compróbase a distribución asimétrica do beneficio empresarial, con incrementos substanciosos para os accionistas, manifestamente excesivos para os conselleiros e primeiro nivel de directivos, e moi leves para os restantes traballadores. Un problema social que acentúa a desigualdade entre os novos ricos e os novos pobres, que o Dereito do traballo non pode resolver cos seus dispositivos propios, necesitado dunha política fiscal decidida a paliar cando menos os desaxustes denunciados.

... "para 2016 os primeiros executivos do IBEX 35 cobraron de media 123 veces máis que o salario medio dos seus traballadores, ao aumentar ... *"un 9,8% respecto do ano anterior mentres que o persoal viu incrementado o seu soldo medio un escaso 0,5% ... a retribución dos conselleiros é de 21 veces a do salario medio dos traballadores e a da alta dirección é de 27 veces a dos traballadores"* (CCOO, Evolución dos indicadores de bo goberno das empresas do IBEX 35 durante o exercicio 2016).

3. En resumo, o balance que se xulga positivo permite afrontar con optimismo o estado do Dereito do traballo, enfermo de males coñecidos e curables que non fan temer pola súa vida. En verdade a desaparición do Dereito do traballo crearía un baleiro xurídico de tal dimensión que ninguén s propón iso en serio. Non só por constituír unha parte indisoluble do ordenamento xurídico que permite a vida en sociedade, senón por actuar como instrumento do

capitalismo para manter doses razoables de paz social na produción de bens e servizos. Ninguén dubida de que a globalización reforza un capitalismo de novo cuño, o que en consecuencia provocará un Dereito do traballo de cuño novo. Pero ese cuño cambiante padeceuno varias veces esta disciplina dende principios do século XX e ten postas xa todas as vacinas.

Non se atopan facilmente inimigos co suficiente poder para asegurar a derrota do Dereito do traballo, o que non impide elucubrar sobre as efectos disgregadores que poden traer consigo os profundos cambios desprendidos da hexemonía dos BRICS (Brasil, Rusia, India, China e Sudáfrica) e da "crise de temperatura", demonizada dramaticamente polo pai da intelixencia artificial, Marvin MINSKY (1927-2016), nunha situación de lise, cando a atmosfera non se poida xa quentar máis. Poñerase entón novamente a proba a conxunción salvadora que o xenio keynesiano propoñía como ineludible no seu discurso ante o *Reform Club* de Manchester, en 1926: a eficacia económica, a xustiza social e o respecto da liberdade individual. Difícil de conseguir, sen dúbida -e máis nun país de *capillitas*, pícaros e impacientes- pero teoricamente posible. E un novo triunfo aproveitará a soada inquietude de Martin HEIDEGGER (1889-1976), resolvéndoa en afirmativo, ou sexa a *imposibilidade de toda posibilidade* de morte do Dereito do traballo. Porque unha cousa é morrer e outra ben distinta é cambiar de vida.

4. Que dicir á vez da apertura insólita do campo protector do Dereito laboral, que de empezar protexendo aos obreiros manuais da industria, á vez que ampliou a tutela obxectiva ou material de dereitos, foi estendendo o seu ámbito subxectivo a todas as persoas que realizan unha actividade retribuída, dependente e por conta allea, ao redor do 75% da poboación activa. E non só iso, senón que sen perder a súa natureza de dereito de clase -a clase traballadora- iniciou xa a exportación dos contidos das súas disposicións

protectoras aos traballadores que realizan a actividade retribuída independentemente e/ou por conta propia, facendo realidade as previsións dos máis soñadores laboristas -PAUL DURAND (1908-1960) en Francia ou GASPAR BAYÓN (1910-1979) en España- urdidores da idea dun futuro dereito da actividade profesional no seu conxunto, á que a actual doutrina segue aspirando:

*... "devén necesaria, para ese efecto, a implantación dun cambio de obxecto no contrato de traballo a partir do cal conseguir 'a transición dun dereito social que comprenda só o traballo subordinado cara a un dereito laboral sen cualificativo' ou 'mesmo dende un dereito da cidadanía industrial cara a un dereito da cidadanía industriosa, abandonando a perspectiva economicista, co fin último de recoñecer que o verdadeiro suxeito da produción é -como non podía ser doutra maneira- o home" ... (Germán Barreiro e Susana Rodríguez Escanciano, *Reflexiones sobre el presente y el futuro del Derecho del trabajo*, p. 197, con citas de Jeammaud, Romagnoli e Monereo).*

A poboación activa actual divídese en tres grandes bloques, suxeita hoxe ao Estatuto dos traballadores (2015) nun 75%, ao Estatuto do empregado público (2015) e Estatutos equiparables, nun 12% e ao Estatuto do traballo autónomo (2007), nun 13%, sempre aproximadamente, o que significa que por conta allea traballa un 87% da poboación activa fronte ao 13% desta. A determinación de quen sexa traballador por conta allea segue virando sobre os presupostos substantivos e adxectivos, idénticos na súa estrutura e cometido aos que se fixaron do ano 1931, aínda que se enriqueceron, por suposto, con interpretacións actualizadas da súa respectiva función delimitadora.

Seica é unha solución para os males do Dereito do traballo substituílo por outro Dereito que regule harmonicamente eses tres colectivos ou eses tres Estatutos, ese pretendido Dereito da actividade profesional? Evidentemente houbo achegamento entre os dereitos do bloque dos traballadores

por conta allea e só testemuñais respecto do bloque do traballo por conta propia.

Que os funcionarios públicos de calquera Administración, e o persoal denominado estatutario [art. 1.3, a), inciso final LET], cumpren os catro presupostos substantivos de laboralidade queda fóra de toda dúbida, polo que a exclusión que da súa actividade realiza o Estatuto dos traballadores é unha exclusión constitutiva. Con todo, a súa paulatina laborización conta con antecedentes significativos, ante todo o art. 28 CE, que ao utilizar o omnicompreensivo termo “todos”, atribúe o dereito de liberdade sindical a calquera persoa capaz de sindicarse, acolléndose logo na lei e nas resolucións dos Tribunais os dereitos colectivos con gran similitude aos do ordenamento laboral. Incluso o art. 1.2 da Lei 11/1985, orgánica de liberdade sindical acolle, a efectos sindicais, un concepto de traballador comprensivo de ... *“aqueles que sexan suxeitos dunha relación laboral, como aqueles que o sexan dunha relación de carácter administrativo ou estatutario ao servizo das Administracións Públicas”*; e, noutra orde de cousas, o Real decreto-lei 13/2010, do 3 de decembro (BOE 3 decembro), marca un antes e un despois decidindo empequeñecer o réxime especial de seguridade social dos funcionarios públicos civís [art. 7.1, e) do Texto refundido da lei xeral da Seguridade Social (LGSS), aprobado polo Real decreto legislativo 8/2015, do 30 de outubro (BOE 31 outubro)], mediante a inclusión no réxime xeral do sistema aos funcionarios públicos relacionados no art. 2.1 do Texto refundido da Lei de clases pasivas do Estado, aprobado polo Real decreto legislativo 670/1987, do 30 de abril (BOE 27 maio), con efectos do 1 de xaneiro de 2011 (art. 20 RDL 13/10 e disposición adicional terceira LXSS).

Ao mesmo tempo, dende o Estatuto dos traballadores exportáronse dereitos ao Estatuto do traballo autónomo, con algunha maior extensión, loxicamente, respecto dos



autónomos economicamente dependentes, ou trade's. O que non acaba de convencer é a circulante opinión de que se se conseguise un concepto único de traballador paliaríase a convulsión que axexa ao dereito do traballo, e non convence porque tal concepto só podería operar a certos efectos, o da protección social particularmente, un camiño iniciado pola remota sentenza do entón Tribunal de Xustiza das Comunidades Europeas, do 19 de marzo de 1964, a instancia da Sra. Unger (C-75/64), na que non só se acollía unha interpretación favorable aos traballadores na aplicación dos regulamentos de seguridade social, senón que se definía aos traballadores como todos aqueles que, baixo calquera denominación, se achasen incluídos nos diversos sistemas nacionais de seguridade social.

Nas conclusións de sínteses que Alain SUPLOT (1949) levou a cabo, en nome do Grupo de Expertos de diversos países comunitarios, considerábase necesario, para afrontar con maior tranquilidade o inmediato futuro ... *"1/a reafirmación do principio fundamental segundo o cal as partes dunha relación laboral non son donas da súa cualificación xurídica; 2/ a vontade (prospectiva) de ampliar o campo de aplicación do Dereito do traballo para englobar todas as formas de contrato de traballo para outro, e non soamente as caracterizadas pola subordinación estreita do traballador"*. Particularmente interesábase ... *"a adopción dunha definición comunitaria do concepto de traballador asalariado [pois] esta definición común só existe actualmente en materia de libre circulación de traballadores. Ao impoñela, o Tribunal de Xustiza quixo evitar que un Estado poida, mediante unha definición restritiva, limitar pola súa propia vontade o campo de aplicación deste principio. Este motivo é válido para todas as disposicións do dereito social comunitario"* (*Transformacións do traballo futuro do Dereito do traballo en Europa*, pp. 305-306).

Reformas estas posibles e quizá convenientes pero sen traspasar a raia de des-identificar o Dereito do traballo, transformándoo nun produto amorfo de incerto futuro, con probable uniformidade descendente, ante a imposibilidade política e técnica da unificación por arriba. Un Dereito de mínimos no que os poderes públicos desprazasen aos empregadores do primeiro plano que actualmente ocupan.

De momento, se o que se busca sinceramente é que as cousas vaian mellor, podería ensaiarse algo parecido á coñecida como "fórmula Seferis", que consiste en descartar os milagres e saber que dentro dos límites insuperables do capitalismo liberal e democrático -o peor sistema fóra de todos os demais, dicía Winston Churchill (1874-1965)- a maior dose de benestar se atopa na conxunción de catro feitos non fáciles, un a un, e de improbable agrupación simultánea: o acerto na elección dos gobernantes, a substitución dos queixumes polo traballo, o desprezo e o castigo dos egoístas e os delinquentes, e o cabal pago dos impostos que permita distribuír solidariamente a riqueza nacional.

5. Non deixa de ser paradoxal que a medida que a democracia se consolidou en España, ata constituír un réxime político homologable con calquera outro da élite mundial, merecendo paulatinamente un maior prestixio internacional e servindo como foco de atracción a ducias de millóns de cidadáns dos máis variados países, internamente veña desenvolvéndose unha corrente antichauvinista ancorada no autoproclamado pensamento de progreso. Recoñecer secuelas de corrupción, da inxusta distribución da riqueza -e, con iso, da pobreza en porcentaxes inquietantes- ou dos vaivéns no benestar dos cidadáns non ten por que minimizar o puxante vigor dos Dereitos do Traballo e da Protección Social -tan influentes no que España chegou a ser nestes días- nin invadir de pesimismo

exacerbado a perspectiva dun país moderno, repleto dos grandes bens que ofrece a quen o habita e que fan del un extraordinario recuncho do universo.

Paréceme moi oportuno reproducir á letra as recentes opinións, apenas separadas por unha semana, de dous personaxes relevantes e nada sospeitosos de chauvinismo, cuxo coñecemento move a unha ponderación optimista da nosa realidade. A primeira delas, de Andrés Calamaro (1961), baséase en impresións sacadas da súa experiencia persoal; a segunda, de Manuel Vicent (1936), fundaméntase en datos de improbable contradición, abertos ao contraste individual cun pequeno esforzo:

*... "aquí son habitantes doutros mundos. Teno todo nunha cervexa e un cigarro. Touros de lata obsérvannos nas estradas, o flamenco enmeiga, celébrase o rito da tauromaquia, cómese moi ben. Se veñen a España dende outro planeta aquí quedan. Como os británicos en Alacante ... Ás veces creo que non teñen suficiente perspectiva como para darse conta. España renega de España, quizais por rancor aos gobernos conservadores. Con moito respecto, creo que moitos dos 'dramas dos españois' non existen. Aquí respírase tranquilidade, cómese ben e con tempo para unha boa dixestión. Hai acceso á cultura, tómanse un mes de vacacións, as infraestruturas funcionan, viáxase moi ben por estrada e en tren. É inxusto queixarse da España que lles toca vivir. Non saben o que teñen, pero o queren cambiar"* (Entrevista en *o ABC Cultural*, 10 de novembro de 2018).

*... "por organismos internacionais de toda solvencia España foi declarado o mellor país do mundo para nacer, o máis sociable para vivir e o máis seguro para viaxar sós sen perigo por todo o seu territorio. [Segundo](#) The Economist, o noso nivel democrático está moi por encima de Bélxica, Francia e Italia. Pese ao masoquismo antropolóxico dos españois, este país é líder mundial en doazón e transplantes de órganos, en fecundación asistida, en sistemas de detección precoz do cancro, en protección sanitaria*

*universal gratuíta, [en esperanza de vida](#) só detrás de Xapón, en robótica social, en enerxía eólica, en produción editorial, en conservación marítima, en tratamento de augas, en enerxías limpas, en praias con bandeira azul, en construción de grandes infraestruturas ferroviarias de alta velocidade e nunha empresa téxtil que se estuda en todas as escolas de negocios do estranxeiro. E ademais para celebralo temos a segunda mellor cociña do mundo. Fronte á agresividade que zumegan os telexornais, España é o país de menor violencia de xénero en Europa, moi por detrás das socialmente envexadas Finlandia, Francia, Dinamarca ou Suecia; o terceiro con menos asasinatos por 100.000 habitantes, e xunto con Italia o de menor taxa de suicidios. Deixando aparte a historia, o clima e a paisaxe, as festas, o folclore e a arte cuxa riqueza é evidente, España posúe unha das linguas máis poderosas, máis faladas e estudadas do planeta e é o terceiro país, segundo a Unesco, por patrimonio universal detrás de Italia e China. Todo isto demostra que en realidade existen dúas Españas, non a de dereitas ou de esquerdas, senón a dos políticos nefastos e líderes de opinión linguateiros que gritan, crisan, se insultan e batuxan na esterqueira e a dos cidadáns con talento que cumpren co seu deber, traballan e calan” (Columna no País, 18 de novembro de 2018).*

### **BIBLIOGRAFÍA RECOMENDADA**

- AAVV: *La formación del Derecho del trabajo en Europa. Análisis comparado de la evolución de nueve países hasta el año 1945* (Comp. Bob Hepple). Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1994, trad. del inglés (Mansell Publishing Ltd.), 1986, 466 pp.
- AAVV: *Derecho del trabajo, democracia y crisis en Europa occidental y en América*. Edición francesa, Actes Sud, 1986, Dir. Antoine Lyon-Caen y Antoine Jeammaud; edición española, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989, Dir. Luis Enrique de la Villa Gil y Manuel Carlos Palomeque López, 370 pp.

- AAVV: (Coord. Alain Supiot), *Trabajo y empleo. Transformaciones del trabajo y futuro del Derecho del trabajo en Europa*. Tirant lo Blanch, 1999, 318 pp.
- AAVV (Dir. Luis Enrique de la Villa Gil y Lourdes López Cumbre), *Los principios del Derecho del trabajo*. Centro de Estudios Financieros, 2003, 423 pp.
- AAVV (Coord. Luis Enrique de la Villa Gil), *Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social. Derecho Social Internacional y Comunitario*, 2013, número monográfico 102, *España ante el TJUE y Sentencias que han modificado su ordenamiento*, 374 pp; tamén o posterior número 127, 2017, 488 pp.
- AAVV (Dir. Esteban Pérez Alonso e 8 Coord. máis), *El Derecho ante las formas contemporáneas de esclavitud* (Tirant lo Blanch), 2017, 1.095 pp.
- AAVV (Dir. José M<sup>a</sup>. Miranda Boto), *El Derecho del trabajo español ante el Tribunal de Justicia: problemas y soluciones*. Ediciones Cinca, 2018, 653 pp.
- ALONSO OLEA, Manuel: *La aplicación del Derecho del trabajo*. Ministerio de Trabajo, 1970, Fascículo.
- Introducción al Derecho del Trabajo*, 1962; 7<sup>a</sup> ed. (Civitas), 2013, ao cuidado de M<sup>a</sup>. Emilia Casas Baamonde e Enrique Alonso García, 642 pp.
- BARREIRO GONZÁLEZ, Germán e RODRÍGUEZ ESCANCIANO, Susana: *Reflexiones sobre el presente y futuro del Derecho español del trabajo*. Curitiba Juruá ed. 2007, 223 pp.
- BAYÓN CHACÓN, Gaspar: *La defensa jurídica de la paz laboral*. Real Academia de Jurisprudencia y Legislación, 1963, Separata.
- BAYÓN CHACÓN, Gaspar e PÉREZ BOTIJA, Eugenio: *Manual de Derecho del trabajo*. Victoriano Suárez, 1957-1958, 2 vols; 12<sup>a</sup> ed. Marcial Pons, 1978-1979, 2 vols, actualizada por Fernando Valdés Dal-Ré.
- CABEZA PEREIRO, Jaime: "La protección jurisdiccional de los derechos humanos y libertades fundamentales de los trabajadores ante el Tribunal Europeo de los

- Derechos Humanos". *Revista de Derecho Social*, 2015, nº 69, pp. 79-101.
- CASAS BAAMONDE, Ma. Emilia e GIL ALBURQUERQUE, Román (Dir.), *Derecho social de la Unión Europea. Aplicación por el Tribunal de Justicia*. Francis Lefebvre, 2018.
- CORNEILLE, Pierre: *Le menteur*, 1644, numerosas ediciones; recomendable a de Geneviève Winter, Gallimard, col. Folioplus Classiques, nº 57, 2006.
- DE LA VILLA GIL, Luis Enrique: "La función del Derecho del trabajo en la situación económica y social contemporánea" *Revista de Trabajo*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1984, nº 76, pp. 9-30.
- "La influencia de la Ley de Accidentes de Trabajo de 1900 en la construcción del ordenamiento laboral español". Aavv (Dir. Bernardo Gonzalo González y Magdalena Nogueira Guastavino), *Cien años de seguridad social. A propósito del centenario de la Ley de Accidentes de Trabajo de 30 de enero de 1900*. Fraternidad, Muprespa, 2000, pp. 3-36.
  - *La formación histórica del Derecho español del trabajo*. Comares, 2003, 512 pp.
  - "El discreto nacimiento de la Inspección de Trabajo en la España reformista de principios del XIX". Aavv, *1906-2006. Centenario de la Inspección de Trabajo y Seguridad Social*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 2007, pp. 41-49.
  - "¿Entra dentro del Derecho del trabajo la tarea de resolver situaciones de crisis extremas?". Aavv (Dir. Antonio Vicente Sempere Navarro), *Medidas laborales para empresas en crisis*. Thomson. Aranzadi, 2009, pp. 31-42.
  - "La economía sumergida y los arañazos superficiales a la realidad social a través de las medidas adoptadas por el Gobierno. Breve comentario al Real Decreto-Ley 5/2011, de 29 de abril". *Revista General de Derecho del Trabajo*. Iustel.com, julio 2011.

- “Voluntarismo y ambigüedad de las Declaraciones internacionales. El caso del trabajo decente”. Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social. Derecho Social Internacional y Comunitario, 2013, nº 107, pp. 121-140.
- “Reformas económicas y reformas ideológicas”. Aavv (Dir. Ignacio García-Perrote Escartín e Jesús R. Mercader Uguina), *Las reformas laborales y de seguridad social. De la Ley 11/2013, de 26 de julio, al Real Decreto-ley 3/2014, de 28 de febrero*. Lex Nova/Thomson Reuters, 2014, pp. 13-22.
- “La nueva lectura del artículo 7.1 de la Directiva 2003/88/CE, por el Tribunal de Justicia de la Unión Europea, y su impacto en los complementos salariales”. *Trabajo y Derecho. Nueva Revista de actualidad y relaciones laborales*. Wolters Kluwer, 2015, nº 1, pp. 12-16.
- “Una frontera en la delimitación del concepto de trabajador. Comentario a la sentencia de la Sala Social del Tribunal Supremo de 26 de febrero de 1986 sobre mensajeros”. Aavv (Coord. Joaquín García Murcia), *El Estatuto de los Trabajadores en la jurisprudencia del Tribunal Supremo. Estudios dedicados al Catedrático y Magistrado Don Antonio Martín Valverde*. Técnos, 2015, pp. 27-43.
- *El Derecho del trabajo a mis ochenta años*. Editorial Universitaria Ramón Areces, 2015, 169 pp.
- “¿Abuso en la atribución de la condición de esclavo? Reflexiones a vuela pluma” *Nuevas formas de esclavitud, derechos humanos y globalización*. Tirant lo Blanch, 2019.
- DE LA VILLA GIL, Luis Enrique e PALOMEQUE LÓPEZ, Manuel Carlos: *Introducción a la Economía del trabajo*. Editorial Debate, 1978, vol. I, 819 pp.
- DE LA VILLA GIL, Luis Enrique, GARCÍA BECEDAS, Gabriel e GARCÍA-PERROTE ESCARTÍN, Ignacio: *Derecho del trabajo. Ordenamiento y defensa de los derechos*

- laborales*. Centro de Estudios Ramón Areces, 2ª ed. 1991, 853 pp.
- DE LA VILLA DE LA SERNA, Diego: "Los Protocolos de la Organización Internacional de Trabajo y el Protocolo de 2014 relativo al trabajo forzoso". Revista del Ministerio de Empleo y Seguridad Social. Derecho Social, Internacional y Comunitario. 2014, nº 112, pp.291-308.
- GARCÍA MURCIA, Joaquín: "Virtualidad en el ordenamiento laboral de la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos". *Actualidad Laboral*, 2014, nº 6, pp. 647-672.
- GARCÍA NINET, Ignacio: "El fundamento del Derecho del trabajo". *Cuadernos de la Cátedra de Derecho del Trabajo de Valencia*, 1971, nº 1, pp. 65-69.
- GIDDENS, Anthony: *Un mundo desbocado. Los efectos de la globalización en nuestras vidas*. Taurus, 2000, 117 pp.
- JAPPE, Anselm: *Las aventuras de la mercancía*. Pepitas de Calabaza, 2016, 304 pp.
- FUKUYAMA, Francis: *El fin de la historia y el último hombre*. Planeta, 1994, 463 pp.
- MANEIRO VÁZQUEZ, Yolanda: *La tutela de los derechos fundamentales y libertades públicas por los Tribunales laborales*. Netbiblo, 2007, 202 pp.
- MARTÍN VALVERDE, Antonio: "La formación del Derecho del trabajo en España". Aavv (Prol. Gregorio Peces Barba), *La legislación social en la historia de España. De la revolución liberal a 1936*. Congreso dos Diputados, 1987, pp. XIII-CXIV.
- El discreto retorno del arrendamiento de servicios", en *Estudios de los catedráticos españoles de Derecho del Trabajo en homenaje a Manuel Alonso Olea*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1990.
- MERCADER UGUINA, Jesús R.: *Los principios de aplicación del Derecho del trabajo. Formación, decadencia y crisis* (Tirant lo Blanch), 2014, 227 pp.
- *El futuro del trabajo en la era de la digitalización y la robótica*. Tirant lo Blanch, 2017, 245 pp.



- MONTOYA MELGAR, Alfredo: *Ideología y lenguaje en las leyes laborales de España, 1873-1978*. Civitas, 1992, 441 pp.
- NIPPERDEY, Hans Carl, en A.Hueck-H.C.Nipperdey, *Compendio de Derecho del trabajo*. Revista de Derecho Privado, 1963, traducción do *Grundriss des Arbeitsrecht* e notas de Miguel Rodríguez-Piñero Bravo-Ferrer e Luis Enrique de la Villa Gil, en particular pp. 241-260.
- OIT: *El futuro del trabajo. Informe inicial para la Comisión Mundial sobre el futuro del trabajo*, 2017.
- OJEDA AVILÉS, Antonio: *La deconstrucción del Derecho del trabajo*. La Ley, 2010, 679 pp.
- PALACIO MORENA, Juan Ignacio: *La institucionalización de la reforma social en España, 1883-1924. La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988, 183 pp.
- PALOMEQUE LOPEZ, Manuel Carlos: *Derecho del trabajo e ideología. Medio siglo de formación ideológica del Derecho del trabajo en España, 1873-1923*. Akal, 1980, 7ª ed. Técnos, 2011, 209 pp.
- “La función y la refundación del Derecho del trabajo”, en *Relaciones Laborales*, La Ley, 2000, nº 13, pp. 21-31.
- Derechos fundamentales generales y relación laboral: los derechos laborales inespecíficos”. Aavv (Dir. A.V. Sempere), *El modelo social en la Constitución Española de 1978*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 2003, pp. 229-248.
- PÉREZ BOTIJA, Eugenio: *El Derecho del trabajo. Concepto, sustantividad y relaciones con las restantes disciplinas jurídicas*. Editorial Revista de Derecho Privado, 1947, 241 pp.
- RIFKIN, Jeremy: *El fin del trabajo. Nuevas tecnologías contrapuestas de trabajo: el nacimiento de una nueva era*. Paidós Ibérica, 2000, 500 pp.
- RODRÍGUEZ-PIÑERO y BRAVO-FERRER, Miguel: “Sobre los principios informadores del proceso de trabajo”.

- Revista de Política Social*. Instituto de Estudios Políticos, 1969, nº 81, pp.21-82.
- “La huida del Derecho del Trabajo”, en *Relaciones Laborales*, La Ley, 1992, I, pp. 85 y ss.
- *Tres décadas de relaciones laborales en España. Editoriales y estudios*. Universidad de Sevilla, 2015, 539 pp.
- ROMAGNOLI, Umberto: *El Derecho, el trabajo y la historia*. Consejo Económico y Social, 1997, 221 pp.
- SAGARDOY BENGOCHEA, Juan Antonio: *El Derecho del trabajo a mis ochenta años*. Editorial Universitaria Ramón Areces, 2015, 99 pp.
- SINZHEIMER, Hugo: *Crisis económica y Derecho del trabajo, Cinco estudios sobre la problemática humana y conceptual del Derecho del trabajo*. Instituto de Estudios Laborales y de la Seguridad Social, 1984, 131 pp; recopilación de estudios, por Felipe Vázquez Mateo, de trabajos escritos entre 1922 y 1933.
- SUÁREZ CORUJO, Borja: “La gran transición: la economía de plataformas digitales y su proyección en el ámbito laboral y de la seguridad social”, en la revista *Temas Laborales*, 2018, nº 141.
- SUPIOT, Alain: *Crítica del Derecho del trabajo*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social (trad. de la ed. francesa), 1996, 312 pp.
- “¿Cuál es la justicia social internacional para el siglo XXI?”. *Laborem*. Sociedad Peruana de Derecho del trabajo y de la Seguridad Social, 2016, nº 18, pp. 19-42.